

ЎЗБЕКСТАН ССР ЖОҚАРЫ ХЭМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМ БЕРИЎ МИНИСТРЛИГИ

НӨКИС МЭМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

А. ПАХРАТДИЙНОВ

ЎАРАЎАЛПАЎ
ШЕЖИРЕСИ

24

НӨКИС — 1984

ӨЗБЕКСТАН ССР ЖУВАН ХЎЛ ОРГА АРНАУЛЫ НАСЛИМ БЎЛУҒУ МИНИСТРЛИГИ

НЕНЭС МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

А. ПАХРАТИДИНОВ

Қ А Р А Қ А Л П А Қ Ш Е Ш И Р Е С И

НЕНЭС-1984

“ШЕКИРЕ” дэстаны

“Бердақ шағармаларының Ойрыны тәрәпинен
болып өскендегі” С.Н.Толстов.

“Бердақ “Шекире”сында халық эпосналары тәй-
кармада Ойрыны рет қарақалпақтардың тарихын
дузлүге уағмын”.
С.К.Камалов.

Бердақ шағармаларының тарихый шығармаларының ишнде онын “Шекире” дэстаны айрына орынды илелейди. “Шекире” дэстаны революция алдындағы 1917 жылы Санкт-Петербург университетиниң студенти А.Б.Белая тәрәпинен дағазаланғаннан басқа Улы Октябрь социалистлик революциясынан кейин қарақалпақ тилинде алты мәртебе дағазаланды. Бирақ бир хам рет рус тилине аударылып басылмады.

Бирақ, шайырның “Шекире” дэстаны тек кең полотнодағы көркем шығарма эмаса тарихый деретке өкенилги жағынан эмес, ал, улума мазманының, сырлы шекирей атырған жумбақ өкенилги жарынан—ақ узақ уақытлардын бери хәр турлы тарауларк илимпазлардың кеулкин өзине тартып кыттыр.

“Шекире” деген сөз улума айыем замандардын бери тюрк халықларының тусиниңинде эмаса нускадағы халық тарихы деген мағына адалтып келген. Хатте, тарих деген сөздан төре “Шекире” сөзи халықда тусиниңкирек болып, егер ол тарих болмаса исенимликерек, дэтеси жоқ, анық фактлик, ший тарихый нуска дерек дегенди аңдатқан.

Соның ушын халық гез келген уақыяны шекире деп қабыл ете бермеген. Бул жағдай Бердақ шайырның, “Шекире”сында өз заманы ушын қандай қадир—қыбатлы, қулы шығарма болғанының да көрсетеди. Өз уақтында халық өз тарихын, халықтың кели шығу, рауақлану жолларын билиуде өрмен еткен. Бул ушын өз шекиресин дузлүген урыған.

Революцияны шекирей қарақалпақтар жағдайында бир урыудың, эмаса бир атының кели шығуын болжауын шекирейлер болып, олар көбнесе алде халық арасында ауызша таларийселек, билимы адамшар тәрәпинен айттып жүрген. Дутике қарақалпақ халқының кели шығу тарихын көрсетушун эмаса шекире болмаған. Бирақ, айрым урыулардың кели шығуын, хәр бир атының кели шығу жолы тууралы ауызша легенда туринде,

хетте, фантастикалык, арым фантастикалык, болжолор-
лык характерде¹ хэм қол казба халынд. шекиретте халық арастан-
да көп болған.

Қарақалпақ халығы көп аралаған, оның тарихий, синхрий, мәде-
ний тарихын, социаллық жағдайларын көзі менен көріп жүрген,
халықтың тарихий жағдайын зиркалық та, эпикалық та жолдар менен
көп жырлаған Бердік шайыр халық шекиретин қазуға белтен ар-
зыу өткен. "Шекире"ни қазуу оны Бердікқа бірден келген де емес.
Ал, халық Бердіктай сикансы, тақирыйбелди шайыр адамларын не та-
рихийн назар деп ұнат те ететурин еди.

Шайыр қада заманды-халықтың азатлыққа, еркінлікке шығуға
қанға арзыу етті. Хакый, атлық, асыллық ушын түресті. Елге керек не
бір илемли, билемли даваларын, батырларын, сарларларын көрседи. Хал-
лықтың өткен хэм хазирги көмийетлик өмирлерин салыстырып көрди,
сол ушын яны күйлерде, азатлық түреслерин баслаған Амангөлдди,
Ернazar оны усаған халық батырларын дөстан етип жырлады. Бақса-
нылық, шайыршылық етип, Арал, Әлиуди қаралаған алақлардың барлы-
ғын аралади. Бердікқа бул тарихий жағдайдың азы қарақалпақ тарих-
ын қазуға зақын түрде талап ететурын да еди.

Биреқ Шекире қазуу аңсат та емес еди. Өйткені, халық "Шекире"
болғаны ушын оның хакыйқатлықты талап ететурин еди. Ол тек көр-
кем шығарма емес, "Айдос оны", "Ернazar оны" усаған тарихий да
шығарма емес, ол қарақалпақлардың "Шекире"си еди. Бул халықтың
хакыйқий қиын тақирларын орындау әділи не болғаны менен, әлбет-
те, Бердік шайырға аңсатқа да туспайхуған еди.

Бердік шайыр "Шекире" дөстанын қазуу проблемасын қанға ерте
сиканса да, талап болғанып, тақирленсе да өмириниң ақирини таман
поэтикалық шеберлиги жетиліскеннен кейін қарасты болуға керек.

Өйткені, "Шекире" тарихий жақтан да, жанрлық жақтан да мақсун-
лық хэм көркемлік жақтан да жетиліскен шығарма болуға керек. Не-
не де бундибір түтес миллеттиң тарихын қазуу көзде тұтылған
хэм сол дәуір ушын автор дурис жуумақ шығарған. Бул, әлбетте,
шайырдың халық турмысын узақ уақытлар бақлауларынның, үйреннуле-
рениң, хетте, тарихын да изертлеулериниң жуумағы болып көринеди.

¹ С.Камбаров. "Қарақалпақ в XVIII-XIX ығары".

Оның үстине, Бердақтың "Шежире"сіне өз дәуіріндегі жасаған қарақалпақ халқының өз тарихына болған сыяқсыз көзқарастары, дурух толық кірген.

Егер, біз Бердақ шайырдың қолымыздағы бар "Шежире"сінің текстіне қарағанымызда да, Сол аса, "Шежире" халқындағы үлкен адамдардың пикирі ерине қарағандарымызда да Бердақ "Шежире"ни тек жазған ғана автор емес, оны өз халқының алдына жырғағи. Елдегі үлкен т. кирибелли адамдардың, халықтың син елегінен өткерген, автор "Шежирені" өз халқына мақуллаған, солай етип, онда оир Путин сьметлик линия дүзген. "Шежирені" дөреткен, яғни Бердақтың "Шежиресінің" мазмунни автор менен бирликте қарақалпақ халқының эзи жасаған. Сол себептенде "Шежире", Бердақ "Шежиресі" өз дәуірінеге халық тарихы деп мойылданған.

Дала жазнуларының биринде Бердақ шайырдың "Шежире"сі туурали Тахтакөпир районның Ленин совхозы Правда белгиминде турнушы Арзымбет Айманов деген киши /урнуу-мүйтен, таси -62 де/ 1957-жылы экспедиция ағзаларына мынандай деген ели: "Бердақтың "Шежире"сі жуда дурыс болса керек, себеби уламалар, белгилли адамлар, болмс-ақсақаллар дурыс дейли екен. Бирік бир куни Бекалы деген жерде үлкен бир той болған. Оған көп бақсы, шайырлар алдырылған. Соида болмс, ақсақаллар түнде Бердақ шайырга қарақалпақлардың "Шежире"сіне оқитип тылғаған. Азақра таман бөссари урууынан Бекалтай деген ақсақал адам бизиң Кытайлар туурали на-тууры жазылған деп, Бердақ пенен дәулесткен хэм ол өзлериниң келип шығу дереклерин сол тойда адамлардың жезинне дәлиздеп берип, Бердақ шайырды турғыздырыптымыз, -деген сөзди гадымлар жазына шекем айтатурғын ели", -деп көрсетели.

Сол себептен Бердақ шайырдың "Шежире"сі елдеги бар хэмше шежирелерден халыққа қадирли болып келди. Эненде узак уақытларга шекем ауызша хэм жазба турде халық арасында көп хэм тууел сақланып келиуиниң де тийкаргы себеби усында ели.

Бердақ шайырдың "Шежире"сі туурали классик шығар журатуу тек 1930-жылдардың орталарынан басынели. Ал, ушуга шайырдың "Шежире" дәстаны жөнинде 1950-жылдарда көп шығар айтқан илимпазлар Н. Дәуірбаев, профессор И. Т. Саритов, 60-70-жылдарда фило-

лети яшавынын доктори Н. Жапаров, тарих илимдеринин кандидаты М. Тилеумуратов, филология илимдеринин кандидаттары У. Хамидовлар хэм т.б. лар болды. Бирак хазарга шенем "Шекире" өз айдона илимий изертлеу объективне айланган эмес.

Локарндары авторлар төрепинен изертлеулердин барлыгында да мүмкинчилиги болганина омын объектив төрепелерди ашыуға урындушылар болды. Соған карамастан, оларда көп жаңылысликлар шыаруларга да көп орун берилди. Бул, албетте, Бердактын "Шекире" дэстаны ушунда улгума караалмак адебиет тануу илими ушунда улкен жетискенлик екенлиги сөзсиз. Өйткелчи, кандай шыгарма болмасын, эспиресе, Бердак шайырын "Шекираси" усаған улкен ауыр сюжетли, көп сырлы шыгармалар туурамы илимий болжаулардын болжулары онна кем-кем объектив реаллыгынын дурис шешилип барлыгына алып келетугинлиги сөзсиз.

Бердак шайырын бул "Шекире" дэстаны басқа төркөм шыгармалардай эмес. Калеген көркем шыгармага проблема койып, мейли, характертер хэм конфликтке, болмаса идеялык мазмун ямаса бас кахарманлары ма, тили ямаса стили не, калеген проблеманы койып шештуге урынду мүмкин. Ал бунда туткиллей баскаша. Бунда көркем шыгарманың эзи көркем адебиетларда аз ушырасатурын жанр-шекире болып есаплананды.

Бисиншиден, улгума көркем шыгармаларга койылып изертленетугын традициялык проблемаларды буған койну кыйындау. Сонын ушын биз де кумысымызда автордын көркемлик шеберлигин хэм реализмин табыуды бас проблема етип алдык. Онсыз изертлеуде хеш табысқа ерискуимиз мүмкин еместей болып көринеди. Сол себепли кумыста биз автордын өз дәуириндеги тарихий реаллыкты қалай тануун, қалай жуумақтастыруун шеберлигин, "Шекире" болганлыгы ушын тарихий дэстанда қандай зорурли проблеманы шешуде бас мақсет еткенлигин автордын өзиндей билмеген шедди, онн "Шекире" синиң сырлы ата алмайтурынлыгымыз белтили болды. Сонын ушын қайсы изертлеуши болса да буны көркем шыгарма деу менен бир қатарда тарих деп қабыл ете отырып анализлеу проблемасына кириседи.

Бердак шайырын "Шекире" дэстанын дэслепки изертлеуши Н. Дәуқараев, профессор И. Сағитовлар ең дэслеп бул қулын шыгарма тууралы улкен ийнетлер иследи. Бирак олар эпизуйын кемшиликлерге де жол қойды. Бул кемшиликлер тийкарынан изертленуи тийисли болған объектинин паспортын белгилеуде бир аз жаңылысликларга жол қойды. Мысалы: И.А. Беляевтен революциядан буринги, 1917-жылғы Ашхабад

қамасындағы "Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории востока" деген топтаманы бастырылып шығарылған "Шежире" қашан, қимнен жазып алынған, қашан бастырылып шығарылған деген мәселелерде болды. Бұл әңгіуайы болғанлығы менен, анықлық, шығалық илиминің ең бас уазыйпасы. Олар тәрәпкең илимий мийнәтлеринде кеткен қәте, кемшilikлер сол туринде изертленилип, салыстырылып көрилместен, қәзірге шекем көл гана жолдаслардың илимий кумылдарында да тап солай жазылып жүр. Буларға дүзетілу беріуді усы жұмысында автор өзинің биринши уазыйпасы деп те есаллады.

Революцияға шекемги дәуірде Бердақ шайырдың "Шежиресин" түфе, улғаума оның творчествосын арнаулы түрде, жыйнау, бастырып шығару ислери жүргизилгені болмаса, изертлеу мәселелери қолға алынбалы. Так революцияға шекемги дәуірде қарақалпақ жерине келген рус әдепедиясы арзаларының улғаума қарақалпақлар ишинен жыйнаған әдебий, лингвистикалық материаллары арасында, гана шайырдың шығармасы тосаттан ушырасып қалады. Бұл, әлбетте, революцияға шекемги дәуірде қарақалпақлар арасында Бердақ шайырдың шығармаларының көп таралғандығының гуәси қретинде қызмет етеди. 1900-жылдан бері қарақалпақ жери менен таныс Санктпетербург университетинің студенти И.А.Белыев 1903-жыл соңғы ретке келгенінде Орта хәм Шығыс Азияны изертлеу бойынша рус комитети Сырдарья областиниң Әмгүдәрья бөлимин, сонда Некиссте, Шымсайда, Қоңыратта тұрушы көшпелі түрк халықларының, яғни қарақалпақлардың тилин изертлеу үшін жибериледи.

И.А.Белыев еки ай дауамында қарақалпақлардың ишинде болды. Бұл туурамы ол өзи "Мен еки айға шамалас бақсылардың қасында болып, сауатлы қарақалпақлардың көптеме менен жыраулардың айтып хәм жырып жүргенлериниң көп бөлимин қол жазба халында жыйнауға мүмкиншилик таптым. Мениң қолымда қәзірге қарақалпақлардың үш қол жазбасы бар: "Едиге", Үлкен поэмадан "Қоблан" хәм қарақалпақлардың "Шежиреси" /Родословчая қарақалпаков/ және де Каспий қапталындағы Туримен халықларының шайыры Мақтұмқулиниң бир көшше қосықлар бар, -деп көрсете келип "Сырдарья областиниң Әмгүдәрья бөлиминде Некис ауылынан 1903-жыл сауатсыз бир қарақалпақтан/информатордың аты, ямаса фамилиясы көрсетилмеген-А.П./ "Шежирени жазып алды", -деп көрсетеди. Тағида оны "Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей

археология и истории востока" деген топтамда И.А.Беляевтың өзін-өзі аудармасына да басқа да халықтар үлкісіндегі материаллар менен бірге карақалпақ хәм рус тиллеринде жазып алған "Шекирени" толық жарықка шығарған.

Усы 1903-жылы И.А.Беляев жазып алған хәм соң 1917-жылы бастырып шығарған карақалпақтардың "Шекиресин" Н.Дәуқараев Бердақ шайырдың "Шекире"си деп тастыйықлай келіп, ондағы Шығысханның тууышын тарихий туғын бөлгінен басқасының Бердақтың "Шекире/синен" хәшқандай айырмасы жоқ екендігін көрсетеді.

Илимпаз Н.Дәуқараевтың бул пикирін Бердақ шайырдың творчествосы бойынша "Бердақтың творчествосы" атлы монографиялық мийнетинде И.Сағитовта да кереміз. Бірақ, илимпаз өзиниң "Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы" деген монографиялық мийнетинде: "Бул шығарма өзиниң маауына қарағанда Бердақтың "Шекире" поэмасының бір бөлме болса керек, - деген пикирге келеді. Илимпаз И.Т.Сағитов бул пикирлеринде И.А.Беляев бастырып шығарған "Шекире"ни, Бердақтың "Шекире" поэмасының бір бөлме болса керек" деп Бердақ шайырдың екендігіне гүман менен қарағандай сезиледі.

Бул жұмыстың авторы И.А.Беляевтың революцияға шекемгі карақалпақтар арасынан жазып алған хәм 1917-жылы "Протоколы заседания и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории востока" деген топтамның төртинши кітапшасындағы бастырып шығарған "Шекире"ни Бердақ шайырдың "Шекире"си деп есақлайды. Себеби, бириншіден, өз уақтында жоқарыдағы айтқанларымыздай Бердақ шайырдың "Шекире"си халық арасына кең таралған, екіншіден, Бердақтың "Шекиресине" уқсас хәне бір Шекирениң елде болуы мүмкин емес, үшіншіден, И.А.Беляевтың саұатсыз карақалпақтан жазып алған "Шекире"ни баспаға тахрлауында да гәп бар. Әйткені, оның карақалпақтар ишінде жүргенинде, әсіресе, жырау, бақсылардың қасында той, мерекелерде болған уақытларында Бердақ шайырдың "Шекире"син көп ескіткен болуы мүмкин. Ал, солардың ишінде өзгеріске ұшытамаған хәм хәқыйқый шайырдың өз оригиналығын сақлаған, яғни нағыз мийнеткен халық тилиндегі елдегі бар шекире нускасын оны айрықша қызықтырған шығар. Ол, бәлкім, соң үшін да саұатсыз карақалпақтан жазып алған шекире варианты дағазаласа керек. Әйткені, студенттің тйікарғы мақсетиниң өзі-Арал хәм Әміу бойындағы көшпелі түрк қауымыларының тиллерин бақластыруға келген еді. Көнеде революцияға шекемгі дәуірде Бердақ шайырдың "Шекире" дөстаниның мәйлі қандай мақсетте пайдаланысы келсе де, баспада

жерилянганнын өзү үлкен нәрсе. Себеби, автордын бул шыгар-
масы революцияга шекемги дәуирде тек каракалпак халкына гана ма-
журт кыймастан, ал улунма филологтун менен шугуриланнушы, прог-
рессив характердеги рус илимий жемийетшилтигинин диктатын өзине
тартканынын тууасы. Демек, Бердак шайырдын "Шежире"си тек
Бердак шайырдын эрке творчествосында гана емес, ол улунма ре-
волюцияга шекемги каракалпак халкынын, хэitte, улунма Орта Азия
халкларынын мадений мирасларынын ишинде теги-тайы жок бахалы
орын ийелей тургучылыгын да көрсөтөт.

Биз Бердак шайыр "Шежиреси"нин ол дәуирде баспада да база-
лануунун хэр кыйлы тараптарын ойлап көрүүмиз керек. Мисалы,
И.А.Беляевка да бул материалды баспада жарыялау аякка түс-
пеген. Ол дәуирде Орта хэм Шыгыс Азияны изертлеу бойынша рус
комитетинин жарыялап атырган калеген материал, майлы, ол халк
аузына творчествосынын камысы болсын, патша хукуметинин мапи-
не карсы калмауу керек болган. Сол себептен солгун керек, ки-
тапта И.А.Беляев "Ашхабад қаласында бул китаптарда уш материал-
ларды жарыялауа Закаспий обласынын начальниги генерал майор
Н.К.Калмаковтын көп көрдемнин аркасында болды",¹ деп атап көр-
сетилген.

Ал енди "Протоколи заседаний и сообщения членов Закаспийско-
го кружка любителей археологии и истории Востока" деген топтам-
дагы жарыяланган материаллардын улунма кандайлыгын, кимдини екен-
лигинен тыскары, бул бахалы материалды кайсы жерде, қашан жыйна-
ганлықлары тууралы узак жыллардан беги баспа сөз бетинде ири
илимий монографиялык мийнеттерде де жандылықлар болуп келди.
Бунун аныктыгынын, элбетте, илим ушун үлкен эдмийети бар. Мисалы,
хэзирге шекем илимпаз Н.Дәуқараевтын мийнеттеринде "И.А.Беляев
Бердак шайырдын "Шежире"син 1913-жылы Коңиратта казып алды",²-де-
ген пикир орын алса, профессор И.Т.Сагитов /"Бердактын творчест-
восы" атлы монографиялык мийнетинде,/"И.А.Беляев Бердак шайырдын
"Шежире"син 1913-жылы казып алып, 1916-жылы бастырып шыгарды",³-

1. Протоколи заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка
любителей археологии и истории Востока. Ашхабад, 1916, выпуск №3.

2. Н. Дәуқараев. "Бердак шайыр". Нөкис, 1950, 7-бет. Н. Дәуқараев "Өчер-
ки по истории дореволюционной каракалпакской литературы"
Ташкент, 1959, стр.13

3. И. Сагитов. "Бердак шайыр" Нөкис, 1938, 18-бет.

деп көрсетеди. Жәнеде илимпоз И.Т.Саятов сонғы "Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы" деген үлкен мочографиялық мийнетинде де жоғарыдағы анық емес пикирин тағы қайталаған¹. Академик М.К.Нурмухамедов та өзинин "Қарақалпақ совет әдебиятының рауажлануына рус әдебиятының тәсири" деген кітабында И.А.Беляев 1913-жыл қарақалпақлар арасында болған деген тастыйықлаушы пикирди айтқан². Бундай жанылыслықлар тек бул аты аталған илимпозлардың ғана мийнетлеринде емес, ал хәзирге шөкемти шыққан көп санлы илимий мақалаларда хәм Бердақ творчествосы ҳаққинда оқылған лекцияларда да айтылып жүр.

И.А.Беляев 1903-жылдан кейин қарақалпақлардың арасына келмеген. Себеби оны Санкт-Петербург университетинин профессоры П.М.Мелиоранский жиберип турған. И.А.Беляевтың профессор П.М.Мелиоранский өлгеннен кейин мен Орта Азия хәм Шығыс Азияны изертлеуге шықпадым деген сөзи бар. Ал, профессор П.М.Мелиоранский 1906-жыл 16-майда 38 жасында тосаттан өлип қалған³.

Бул ҳаққинда А.Самойловичтин "П.М.Мелиоранскийдин естелигине деген мийнетинде" 16-май 1906 года внезапно скончался в Петербурге на 38 году жизни ординарный профессор кафедры турецко-геттарской словесности факультета восточных языков Петербургского университета Платон Михайлович Мелиоранский. Прах покойного 19-мая после отпевания в университетской церкви, был передан земле на Смоленском кладбище", - деп көрсетеди.

И.А.Беляевтың революциядан алдыңғы ел ишинен жазып алып хәм "Протоколы заседаний и сообщений членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории востока" деген топламда бастырып шығарған "Шекире"синде тек Шыңғысханның тууылуы ҳаққиндағы эпизодтан басқасы толығы менен Бердақ шайырдың "Шекире"си менен туппа-тууыры келеди, десек болады. Бул "Шекире"нин кітаптағы дағазаланып жүр-

¹ И.Саятов. "Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы". Некис, 1963, 18-бет.

² М.К.Нурмухамедов. "Қарақалпақ совет әдебиятының рауажлануына рус әдебиятының тәсири". Некис, 1958, 9-бет.

³ А.Самойлович. Памяти П.М.Мелиоранского. Санкт-Петербургские ведомости", 1907, №12, стр.1.

ген Бердақ шайырдың "Шежиреси" менен куплетте-куплет қатарма-қатар тең келмеуі Бердақ шайырдың оригиналлығына гүман туулымайды. Әйткені, Бердақ шайырдың "Шежиресинің" оның менен қызығышы адамлар тәрәпинен қарақалпақтардың ағысына аңызша хам жазба түрде таралыуы, және де қыссахан, бақси, жыраулар тәрәпинен дәстан болып жыланыулары, әлғетте, оның текстіне өзгеріс киргизіуі сөзсіз еді.

Бирақ, бұл И.А.Белнев тәрәпинен илимий изертлеу ем.с еді. И.А.Белневтің роли-жоқарыдағы топламада Бердақ шайырдың "Шежире"-син басып шығарыуында ғана болды. Жәнеде "Шежире"нің рус тилиндегі аудармасының қарақалпақ тилиндегісін менен қатарма-қатар дұрыс келмеуі оның Бердақтың "Шежире"си екенлигин бийкарлайтуғын қубылыс емеслигин және бир мәртебе тастыйындаймыз. Әсиресе, оуны Бердақ шайырдың деп дәлеллеуіміздің илимий хам практикалық әкмийети де бар.

Бириншиден, И.А.Белнев "Шежире"н. басқа фольклорлық материалларға қарағанда рус тилине аударыу қыйын мәселе екенлигин тускиген. Соның ушында қолша келгеннише поэтикалық қатарларды сақлаудан көри, ушыға мазмунды берюге умтылған болыуы тийис. Әйткені оның бұл принципі сол жылларғы дағазаланған барлық материалларға характерли процесс.

Елғашидан, И.А.Белнев те ел ишнен дус келген фольклорлық хам лингвистикалық материалларды жыйнай бермеген. Ол өз дәуіри үшін характерли халықтың сиясий, экономикалық, хамийетлик тарихий, мәдени жәрдайларғы үйренгендей материалларды жыйнаған хам оны усиндай ғана материаллар қызықтырған. Соның үшін қарақалпақтардың ишнде еки айға шамалас уақыт жүрген, хәтте, қарақалпақ поэзиясына ХҮШ әсирде масаран Түркмен шайыры Мақтумқалиның тәсире хам ол хәқинда дағазаланып атырған сол дәуірдегі илимий көз-қарасларға шекем бақлау масаран¹.

Әлбетте, Бердақ шайырдың ушыға мәдени мұрасларын мәсәлиқ түрде жыйнауға, басып шығарыуға, оған илимий пикир айтыу Қарақалпақстанда тек совет Ғысты орнағаннан кейин ғана қолға алынған

I "Знамяшайықтар тусындағы газетта", Ашхабад, 1976, №182, 183, 184.

нрас. Шайыр творчествоси бойынша бир қанша изертлеулер болды. Булар ене Бердақ шайыр творчествосын гетерич изертлеу емес. Оның творчествосын қоспалы, қыйын, көп проблемалық мәселелерди көтере алады. Мысалы, усы бир "Шежире" шығармасының өзін кең тарихий аспектте, лингвистикалық, тарихий-этнографиялық аспектлерде изертлеулерди көтере алатуғыныңқылары сөзсиз. Әлбетте, хәзірге шекем әдебий-тарихий аспектте қараушылықлар бар. Булардан тысқары соңғы дәуірлерде автордың бул тарихий шығармасына ҳәр турлы көзқарас пикир айтнулар басланып атыр. Мысалы, солардың бири "Шежире"нің әдебий нускалары ҳаққинда пикир айтнуларды керемиз.

Өзбекстан Илимлер Академиясының Қарақалпақстандағы филиалының тарих, тил ҳәм әдебият институтының илимий хызметкери Уснатдин Ҳамидовтың "Әмударья" журналында "Бердақтың "Шежире" шығармасының нускалары" деген илимий болжаулары басылды. Илимий мақала, әлбетте, көп дыққатқа турарлық мәселелерди гәп етеди. Оның ең баслылары-усы "Шежиреге" байланыслы. "Бердақ шығармаларын жыйнаушылар тийкарынан аўыз-әки формала, адамлардың ядында қалғандарын жазып алыу жолы менен жыйнау усының басшылыққа алып, мийрасларды жазба нускада жыйнау усаған еудә әҳмиетли думсқа дыққат бөлинбей келгенлигин², хәзірге шекемги революцияға дейинги мәдени мийрасты жыйнаушылардың жиберген баслы кемшилиги екенлигин дурис атап керсетеди. Булардан тысқары "Шежире"ни тарихий дерек, жазба тил нормаларының қалыптасиуи сыпатына қасиетли етиу ҳәм үйрену кереклиги тууралы бахалы пикирлерди қозғайды.

Енди булардан тысқары, бириншиден, Бердақ шайыр "Шежире"синиң шығармасының қончат нускасы, еквиншиден, Аяпберген Муўса улының шешириуиндеги Бердақ "Шежире"синиң нускасы, үшіншиден, Бердақ шайыр "Шежиреси" шығармасының Халжабад нускасы, төртиншиден, Бердақ шайыр "Шежиреси" шығармасының Шымбай нускасы деп бөлип изертлеушиликлер бар. Бердақ "Шежире"син усылай деп бөлип изертлеуши-

1. Н. Калақов, "Бердақ шежиресиниң жаңа нускасы". "Совет Қарақалпақстаны", 1972, №50.; А. Карымов "Бердақ шығармаларының текстологиясы ҳаққандары мәселеге" "Әмударья", 1977, №7.

2. "Әмударья" журналы, 1977, №5.

диңлер дурыслыққа келермекен? Бул пикир менен қызығушыға илимпаздың пикири де анық емес: Автор бұрын хәм соңғы дәуірде табылған қол жазба халындағы Бердақ шайырдың "Шежіресиниң" текстлериниң қайсысы толығырақ, қайсысы мазмұнырақ екенлигин анықлағысы, ямаса хәр қайсысын өз алдына вариант деп есаплап салыстырып изертлегиси келди ме? Болмаса "Шежіре"ниң қол жазба халындағы түрлериниң көбисин басқаларға қарағанда өзи тапқандығын айтғысы келип, оны жәмийетке жария еткіси келди ме?—қуласы, илимий статьяны оқып шығып тийкаргы сөз етежақ проблеманы таба алмай қыйналасаң! Бизинше, қандай жол менен болса да илимий пикир айтнуға урыншыллығы жақсы. Бирақ автордың пикири бойынша 1940—41—50—жыллардағы /1956—жылғы шайырдың таңдамалы шығармаларының қатарында Бердақ шайырдың "Шежіре" дәстаны басылмай қалған, шайыр топтамаларындағы басылып шыққан "Шежірелерди" қайсы районлардағы нұсқалары өкени белгисиз болып қалады.

Бизинше, бул пикирлер бир қанша илимий жақыйқатлыққа дурыс келмесе керек. Бизлер бир нәрсени ялда сақлауымыз керек. XIX әсирдеги улнума халықлық мәдениеттағы елдің тарихий, сиясий өмирин реал жыр етиүши, қарақалпақлардың кишкене баласынан ең кексе ғаррыларына шекем билген, айтқан олардың мақтағышы болып жүреклеринен кең орын алған, хәтте, бизиң соңғы дәуіримизге шекем келип жеткен, қарақалпақ халқына кең таралған "Бозатау", "Айрылса", "Әкифиядның Қыз Меңеш пенен айтғысы", "Халық үшін", "Лақсырақ", "Шежіре" хәм т.б. усаған классикалық әдебиеттиң маржанлары болып есапаланған шығармалардың болғандығы сөзсиз.

Бул шығармаларды қайсы бақсы, қайсы жырау жырламады; қайсы қыссахан отырыспағарда оқымалы, қайсы кәтиб қол жазба халында жазып, елден елге таратылды, қайсы қарақалпақ өзлериниң қуанышылы хәм қайғылы күнлеринде айтты өзлериниң рухый суўсындарын қандырмалы дейсең?!

Усылардың ишиндеги жазба түрдеги қарақалпақлардың ишине ең көп таралғаны Бердақ шайырдың "Шежіре" дәстаны еди. Буның елге ең көп таралуының себеби, халықтың өз шығысы хаққында әжайып әпсаналары хәм жақын күндеги тарихий жәмийетлик өмирин реал хәм тығыз байланысып қалған шығарма еди. Қарақалпақ Бердақ шайырдың бул "Шежіре"си арқалы өз тарихын, өз тилин, өз турмысын хәм жәмийетлик гүреслерин көрди. Сонылақтан да бул халыққа қәдірли хәм елге

кең таралган шығарма болды. Соның үшін Бердақ шайырдың "Шежіре" синің қарақалпақтар территориясының барлық жерлерінен табылуы оның бұл шығармасының вариантласқанын көрсетпестен, ал "Шежіре" -нің елге көп, кең таралғанлығын көрсетуші фактлерден болып есептеледі.

Бизің уса жұмыс устичде бір нәрсени айтқымыз келеді. Мысалы, мен Н. Дәудіраевтың оқушысымын. 1953-жылы қарақалпақ мәмлекеттік педагогикалық институттың 3-курсында оқып атырғанымызда XIX ғасыр қарақалпақ әдебиатынан ол киші сабақ берді. Сонда уса Бердақ шайырдың "Шежіре" шығармасы қаққындағы бір гәп еле ядымнан шығар емес. Ол сонда "бизлер Орынбөк екеуиміз Бердақ шайырдың шығармаларын жинауға көп көуіл бөдик. Қайсы жерге барғанла да Бердақтың "Шежіре" син билейтуғын адам жоқ екен. Бизлер оны ауызшада айттырып көрдик. Қазбасында көрдик. Солай етип, ең ақырында толығырақ деген біреуін Орынбөк пенен Қалли екеуи үш күн отырып жазып алды. Оны 1940-жылы бастырып шығардық. Бұл Бердақ шайырдың "Шежіресі"нің дәслепки жазып алынғуы еді", -деп көрсеткен еді.

Соның үшін Бердақ шайырдың "Шежіре" шығармасының елде халықтың ишнен ауызша хәм жазба түрлері шыға беріуі мүмкин. Оны Бердақ шайыр "Шежіресінің" жаңа варианты, жаңа нұсқасы деп қабыл етіу қақпйқаттылыққа сай келмесе керек. Бердақ шығармалары вариантласқан халда да табылуын мүмкин. Бірақ тийкарынан оның бәрі бір Бердақ шайырдың нұсқасы болып шығалы.

Егер, тап усындай деп есеплегенде да онда рус жазушысы А. С. Пушкин шығармаларының Кавказ нұсқасы, Сибирь нұсқасы, Қазақстан нұсқасы, Алийшер Науайының шығармаларының Тәжікстандағы нұсқасы, Қазақстандағы нұсқасы, қарақалпақлардағы нұсқасы, Мақтұлдуланың шығармаларының Түркменстандағы нұсқасы, қарақалпақлардағы нұсқасы хәм т. б. лар деп аталған болар еді. Илхиде хәзірге шекем, бундай процесслер жоқ. Бар болғанда да ватууры болған болар еді. Оннан кейін бір неше кешірмелерден етип келген жазба нұсқалар-

1. Қарақалпақ ауыз әдебиатының үлгілері. 2-т. Төрткүл, 1940.

Н. Давкараев. "Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы". Ташкент, 1959, стр. 192.

ды Әжинияздың өзинин қол жазбасы, Бердақ шайырның XIX әсирдің аяғында дәреткен шығармаларының оригинал нускасы¹. Бердақ "Шежіре" еңінің толық туы нускасы түрінде Бердақ таныу илиминин тарихинда ең биринши рет табылуы²,—деп белгилеулер дурсылыққа келмесе керек. Бизинде, булдай пикирлерди ишпенде кесип айтыу үшін оннан буринғы Бердақты жыйбаран, бастырып шығарған, көп изертлеулер менен машқул болған Бердақты илимпазлар болған Н.Дәуқараев, профессор И.Сығитовлар жүрген нускаларға қалай қарады екен?! Бул ҳаққинда ойланууды талап етеди. Оннан кейин Бердақты таныу илиминин тийкарларын жаратқан солар. Егер, азы-көпши бизден бурин олардың мийнетлери болмағанда шайырдың қалаған шығармасы бойынша кесип пикир айтулар қийин болған болар еди.

Биз бул жерде ол автор менен көп полемика жасар едик, егер, онки аз ғана хакыйқатлыққа қантасса. Соның үшін биз де кешине пикирлер менен шегараландықмыз. Мысалы: И.Дсуповтың "Душынғыс" алаушысына" қосығын студент аялау үшін хытаптан қолы менен қойын блокнотына көширип алса, бул И.Дсуповтың қол жазба оригиналы болма? Әбетте, жоқ. Ол тек И.Дсуповтың авторлығын сақлау мүмкин. Ал, қол жазба оригиналдық студентке тийисли. Бул критерий Бердақ шайырда да усылай болуы керек шығар деп ойлайына. Ал, Бердақ шайырдың авторлығын сақлап, халық аялында жүрген, ямаса көпшіме қол жазба түрде толық, я қасқартылған жағдайда бар шайыр шығармалары аз емес.

Бунда ең баслысы Бердақ шайырдың шайыршылық оригиналының айыруымыз үшін онның соңғы дәуірде хәр жерде сақланып жүрген қол жазбаларына қарап емес, ал автордың өзи жасаған тарихий шәрият пенен онның мәдени мийрасын байланыстырып үйреніп алуымыз керек. Мәне де шайырдың шығармаларын толықтыруын жазба нускалар емес көп табылуы мүмкин.

Соның үшін елден табылған шайыр шығармаларының көширмелерин "Туп нуска", "биринши жаңалық", "вағыз оригиналы" деп танып атырғаннан гөри, бизинде, бул Бердақ шайыр шығармаларының өз дәуірінде қол жазба хат түрінде де өлге көп таралғандығының, сол дәуірдеги халық мәдени мийрасының ең жетіскендеги деп табылғандығының гууасы деп белгилеген дурсырақ болса керек. Бул жағдайда биз мәдени мий-

Г. Х. Хамидов. "Новые памятники каракалпакской письменности" "Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР" 1973, №2.

2. "Әжулбар", 1977, №5.

расты қадирлеуші қоңсылас халықлар болған Хорезм, Түркменстан хәм Қазақ далаларына Бердақ шайыр мұйрасларының таралғанлығына да туман келтирмес едик.

Хәзир 80-жылға келип турып шайыр шығармаларының табылуын биринши жаналық, бул барып турған оригиналлық деп биз қалай белгілей аламыз. Бердақ шайыр шығармаларының 80-90 проценти 1940-жылға шекем-ақ жыйналған. Ал хәзирги гәп етип отырған "Шежире" 1940-жылдың өзінде толық еки рет баспада жарияланған¹. Соның ушың дәслепки жазып алушылар, оны бастырып шығарушылар хәм илимий пикир айтыушылардың оригиналлығын мойындауымыз лажық. Сол дәуирде Бердақ "Шежиресин" жыйнаған бастырып шығарған илимпазлар ол дәуирде талай қол жазбаларды, талай "Шежирениң" илтигеринде көрди. Хәтте, олар өзлери оны қол жазба нұсқалардан оқыды. Қиссахан, бақсы-жыраулардың атқарғанларын еситти. Қәлегенин, шайырдың оригиналы деп есапдағанларын, өзгериссиз танығанларын, әсиресе, халыққа көбирек Бердақ шайырдықи усы деп мойындағанлықларын жазып алды хәм бастырып шығарды. Ал, олардың сол дәуирдеги елден арабша жазбадағы қол жазба материалдарды алмағанлығына, әлбетте, ол дәуирдеги жекке адамға сыйыннушылықтың ақибетлери айнып, екенлігінде есиңизге түсириуимиз керек. Соны билеп отырып дәслеппәдениий мийрасты жыйнауды үйреткен, жыйнаған устазларға миннетдарлық билдирамыз.

Егер, Бердақ шайырдың өзиниң қолы менен жазған оригинал қол жазбасы шайыр ұслаған қағаз табылса жүдә жақсы, бирәк бул өз дәуиринде болған менен хәзир қоқ болуын тийис.

Бердақ шайырдың қайсы шығармасы устинде гәп еткенде де оның баспада ең толығырақ шыққан турин есапқа алған дурсырақ болады. Әйткени, мысалы, оның "Шежире" шығармасының, мейли, бурнынлары дағазаланған турлери болсын, мейли, жаңадан табылғанлары болсын қайсы-қайсыларының да маамунындай, композициялық құрылысында ямаса стиллик өзгешеликлеринде айтарлықтай өзгерис жоқ. Мысалы, құшлетлериниң кемисити, болмаса тилиндеги өзгерислер автордың тийкаргы идеал дуньасына өзгерис жасамағанлығын көремиз. Егер, биз көркем шығармаға илимий маз-қарастан қарағанымнада, жазушының путин бир творчествоси тутқил бир дунья екенлигин көремиз. Ал, айырым бир

1. "Қарақалпақ әдебиятының ултилери", 2-т. Төрткүл, 1940..
"Қарақалпақ халық творчествоси" Төрткүл, 1940.

шығармалар бар, усы "Шежире" усаған, бул өзи бир путин дунья-путин халық тарихы. Соның үшін XIX әсирде жасаған Бердақтай шайырға бир талант ыйысының өмирине халық үшін усы "Шежире"дей тек бир гана дәстан жазып бергенлигиниң өзи-ақ жеткиликли болған болар еди. Бердақ шайырдың даналығының халыққа қадирлигиниң өзи усында.

Соның үшін Бердақ шайырдың "Шежире" дәстанның шеберлигин изертлеу проблемамызда биз оның хамме баспада жарияланған нұсқаларын автордың өз оригиналыгында дөреген шығармалардан изленяүди нөзеримизде тутамыз.

Биз баста Бердақ шайырдың бул өзиниң "Шежире" дәстанын жазуға творчестволық өмиринде көп таярлық көргенлигин, көп жазба нұсқалардағы "Шежире"лерди оқыралығын айтқан едик. Бул ҳаққында автордың өзи де:

Китап көрдим Мунассиһтен.

Сөз еситтим Андыһлиһтен,

Мениң сөзим бир хәриһтен¹,—деп көрсетеди.

Ол "Шежирени" өмириниң ақырына таман шайырдың творчестволық горизонты кеңейгеннен кейин, халық тарихын, дәуир сиясатын толлық үйренгеннен соң, халық ел алындағы шайыршылық миннет өңди неден ибарат екенлигин өзинен өзи мойындағаннан кейин жазған дәстаны екенлиги сөзсиз.

Бул ҳаққындағы шайырдың ойына тусиняү қыйын емес:

Мысалы:

Нешмеге дунья мал берди,
Нешмеге илим ҳал берди,
Маған тақалым тил берди,
Тәғдыйир несиһ қылған өкен.

Не қақсы-хаманлы көрдим,
Мети, сөгиз ханди көрдим,
Үш дәуир заманди көрдим,
Заман шеп айланған өкен.

Бердимурат ҳақтың кулы,
Сахраһа өскен булбәлли,
Бул "Шежире"ни жылқы жылы.

1. Бердақ Тақламаһы шығармаларының толлық қыйнағы. Нөкис, 1950, 218-219-бетлер.

Халыққа мәшхур қылған екен¹

"Шежире" дастанын жазуы автор үшін оның творчестволық өміріндегі ең қиыншылық келтірген шығармаларынан бірі екендігі даусыз. Себебі, шайыр халық тарихын жазуы үшін өмір сүріп тұрған тарихий саясат пенен де, халықтың өз тарихына болған көзқарасы менен де, өз дәуіріндегі келіп-төскен миллий мәдениет тарихи нормалары менен де есапласуға-әрі халық тарихын жасауға, әрі көркем шығарма-дастан-казнуға да туура келді. Міне, авторда "Шежире" ни жазууда қиыншыландырган проблема. Бул тарихий актуаль проблеманы шайырдың шайыры, тарихшының тарихшысы² гана жаза алатұғын еді. Бердақ шайырдың "Шежире" ни жазуудағы шеберлігі де усы мәселелерді көркем хәм тарихий шығармада үйлестіре алғанлығында болды.

Хақиқаттан да, автор "Шежире"ге жүдә асқан шеберлік пенен қатнас жасады. "Шежире" басқа көркем шығармалардай емес. Солның үшін шайырға өзі жасап тұрған заманындағы дәуір саясаты менен есапласпаса да болмады. Әйткени, "Шежире", халық "Шежире"си жәмийетлік қатламдардың хәмлесінде қызқтыратұғын еді. Егер, бұрын үстем класс үәкилдері Бердақ шайырдың анау ямаса мынау шығармаларына қулагын тығып, дәзін жұмып қарайтуғын болса, енді "Шежире"ге хәмиениң келип шығуы дерегіні сөз еткен тарих деп қарайтуғындығы сөзсіз еді. Олардың бул мийнетлерін творчестволық көте авторға есапқа алмауға болмады. Сол себепли ол халық тарихын жасауда дәуір саясатының бір моментинен шебер пайдаланды. Олда болса хәмме исти табыссыз шығаруы үшін "Шежире"нің басына үстем классларды тынышландыратұғын хәм халық "Шежире"сине олардың қарсы шыға аймайтуғын екі куплет қосып қосып қойды.

Әнес Малық екі қисы,
Пайғамбардың сахабасы,
Әнес қазақтың бабасы,
Соннан Алаш болған екен.

Малықтың улы Разз хәк,
Баслығында қойды құлпақ,
Қийген екен қарақалпақ,
Соннан қалпақ болған екен-деп.

¹ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының толық жинағы. Нөкис, 1950, 218-219 беттер.

Бул еки куплет қосық арқалы автор әри өзіне қарсы, әри жазылажақ халық тарихына қарсы үстем класстың саясатынан қутылды. Әри өз тарихын жазуы арқалы қарақалпақтардың да тәбиғатында интернационалдық қасиеті басым халық, әсіресе, этногенезі тақын қазақ халқы менен туынсақан екенлігін көрсетті. Шайыр, солай етіп, тарихий үстемдік етіуші дәуір саясатынан шеберлік пенен қутылды. Қаңықаттан да, тек бір ауыз сөз бенен ғана саясатты есапқа алып қамеміз "Мухаммед пайғамбардың әулағы екенбіз" деп үстем классларды жипсіз байлап болып, өзінің прогрессив, демократия идеясын толық бұрынғыша іске асыруын Бердақ шайырдың теңі-тайы жоқ поэтикалық шеберлігін көрсетер еді.

Автордың бұл ойын тусивіу қиын емес, өйткені, бұннан кейінгі шайыр идеясында ислам динін басшылыққа алып сөйлеу, ямаса оны пропагандалау мәселелерін тездестірмейміз. "Шежіре" толық халықлық, демократиялық мотив пенен табылды деген айталады.

Егер, бұл жоқарыдағы еки куплет қосық сана т. түрде "Шежіре"нің басна автор тәрешінен қыстырылмады дегенде Бердақ шайыр айтылы болмас еді. Өйткені, шайыр жасаған заманда, ислам дини үстемдік етіуші бас идеологиялық құрал болып қызмет етіп тұрған уақыттарда бұл диний идеологияның Бердақ шайырдың творчествосында сәулендіруін көрсетіуші ғана фактілерден болып ғана қызмет атқарар еді. Ол ұлыма Бердақ шайыр жасаған "Шежіренің" идеялық мазмұнына нұқсан келтіре алмас еді. Бірақ, бұлай емес, дәслепкі айтқанымыздай Бердақ шайыр тәрешінен халық тарихын жазарда сағала түрде дәуір саясатынан автор творчестволық істе шебер пайдаланаты.

Бердақ шайырдың 1941-жылғы басындағы бар хәм 1972-жылғы "Шежіре" сияқты жаңадан табылған варианты деп "Әмілдерья" журналының № 8 санындағы жарияланған "Шежіре" тәрдің басындағы реакциялық характердегі үш куплет қосық ол Бердақдың де емес, оның бұл "Шежіре"ге қатысы да жоқ. Ол Разбек Қоразбек ұлының өзі жазып таратқан хәм революция алдында рухани адамлар арасына қол жазба халында көп таралған "Шежірейі ислам" /Мұсылманлар Шежіресі/, "Шежіре" ийі түрк деп аталған реакциялық "Шежіре" ден узінділер.

Бұл куплеттерді неге екенлігі белгісіз Бердақ шайырдың деп соңғы уақыттарда да таңуының бар. "Шежірейі ислам" /Ислам шежіресі, ямаса Мұсылманлар Шежіресі" бұл көбінесе түркілер "Шежіре-

си деп журитилген елде көп болганлыгын көргөн, хәтте, еситкен, оның сулардан да баспа көп куплетлерин яддан биле туугын адамлар елде әледе бар болса керек. Соған карамастан Бердақ шайырдың "Шежире"-сине буньң қалтадан келип қыстырылганлығы аңдасылмайды. Бул реакциялық куплеттерди Бердақ шайырдики деп тауыйды. Мысалы Бердақ шайырды ең дәслеп "Әдебий-критикалық очерк" характеринде изертлеген, соң усы мийнетин қайтарып толықтырып ислеген профессор И.Т.Сағитов шайырдың "Шежире" дәстанын қайта қарап шыққанында усы биз сөз еткен куплеттерди Бердақ шайырдың творчестволық жемиси деп қараған. Мысалы, шығарманы услайынша баслау шығыс шайырларына дәстүр болған. Ол өз шығармаларын баслау үшін әуели қудайды мақтап оннан кейин оның жердеги елшиси Рассулудла Мухаммед пайғамбарды тәриплейтуғын еди. Мысалы, Низамий, Науайи, сияқлы уллы шайырлардың гейпара поэмалары услайынша басланады.

Бердақта сол уллы шайырлардың үлгиси бойынша "Шежире"ни Мухаммед пайғамбардың "Қудай менен сөйлескенин оның төрт ту шәрьяры, сахабаларын тәриплеуден баслайды. Бул мағлұматлары Бердақ шайыр ески диний китаптардан алған,¹ деп көрсетеди.

Илимпаздың бул пикирине қосылғымыз келмейди. Сол үш куплеттиң бөлек екені, бул Бердақ шайыр "Шежире"сине қосылмай турғанлығы, тили, характери, шежирениң атқарылу манерасы өз алдына бөлек екенлігі көринип тур. Оның үстине усы жұмыстың авторның өзи де буньң "Шежирейи исламнан" узинди екенлігін анық биледи.

Бердақтай уллы шайырға жамаң нәрсе жабыстырып, оны ақлап отырыудың керекі жоқ. Бердақтың өз заманласларынан айырылып туратуғын өзиниң барлық шығармаларына тән болған творчестволық характердиң өзи жеткиликли. Оның үстине, Бердақтың стили, прогресси, халықлығы, демократизми өзинен өзи белгили. Және де Бердақ шайыр Низамий /XI әсир/, Науайи /XV әсир/ дәстүрлерин сол туринде қабыл еткен шайыр деп тусинүүде қәте болған болар еди. Ол шығыс классикалериниң әжайып гәзийнелерин өз заманына ылайықлап өзлестирип қабыл еткен хәм рауақландырған. Және де биз хәр бир шайырдың жасаған әсирлерине мәдени дәуірлердиң рауақлануы басқышыларына да қарауымыз керек.

Мысалы, биз Әлийшер Науайиниң XV әсирде жасап қазған диванларына қарайық: Ол Дуньядағы тиллерди келип шығуы ҳаққынша былай

¹ И.Т.Сағитов, Саҳра бұлбұли". Восток, 1974, 207-бет.

деген еди: "Түрк, фарсы, хинд тиллеринин уш үш тилдин келип шыгыуна Нух пайгамбардын үш баласына байланышы. Олардын баллары Яфетке, Симге, Хам кудайн берген адамлар болган. Олардын тарийн мынандай: "Нух пайгамбарга кудай берген. Ол сонша суу басканында, сонша кәуипте кудай онын өмирин саклаган. Суу басканында туткыл дуньяда Нух пайгамбардан баска адам маңдуқаттын изи қалмаган. Тарийхтин жазуларына қараганда, Яфет түркийлердин ата-бабасы. Нухди Қытайды басқаруға таслаган. Ал, Симди белгилі Персиялардын бабасы-Ираннан Туранга шекемти аралыққа басшылық етуге таслаган. Хамды Қиндотанды басқаруға таслаган. Ол қиндистлердин туқымны кураган. Солай етип, Нух пайгамбардын үш баласы үш территорияла жасап, патшалық етип, адамзатқа көп әуладларды берген. Дуньяда үлкен үш тил уш Нух пайгамбардын үш баласынан тараган. Сонин ишинде Түркий тилинин негизи Яфеттен келип шыққан¹,"-деп көрсетели.

Мысалы, туткыл дуньяга белгилі энциклопедист илимпаз Ал-Берунийде өзинин дуньяга белгилі китабы "Канон Масудани" /Канон Масуданин 5-томнын изи бес китаптан туралы-А.П./ жазарла я өз дәуирин ушын космогологияны дәлиллеуде онын алдына мынандай кирисиу жазарла: "Я молю Аллаха, велик он и славен содействовать мне в том, что решил я сделать и прошу его указать мне прямой путь к достижению этого. И молю Аллаха защитить и меня от ошибок совершения которых войственно в натуре человека²." Илимпаз "Канона Масуданин" алтыншы китабында усылай баслаган³.

Бул олар ушын дәуир тууғызган творчестволаргы зерушиклер де еди. Себеби, буннысз илимий хам көркем практикаларгы тийкаргы алға қойылган проблемаларды табысыл шешу кийин болган.

Хәзир илимде Орта әсир /ренессанс/ дәуиринин илимпазларынын /Ал Беруний, Ал Хорезмий, Абу али ибн Сина, Ал Фарабий хам т.б. лардын/ ол дәуирлердеги сиясий илимий концепцияларны изертлеулерде олардын өз заманы туудырган творчестволық өмирлеринде еки тәреп-

1 Алишер Навои. Сочинения в десяти томах, т. 10. Ташкент, 1970, 109-110

2. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Часть первая. Ташкент, 1973, стр. 86.

3. Абу Райхан Беруни. Избранные произведения. Часть вторая. Ташкент, 1976, стр. 9.

теме ҳақиқатлыгын /теория двойственной истины/ болганликда-
рын илимпазлар далиллейли.

Инсали: "К религии по мнению Беруни, крупнейшего мыслителя эпохи средневековья, прибегают только в том случае, когда не могут найти правильного ответа в науке. Многие люди, которые приписывают премудрости аллаха именно то, чего не знают в науке (физически, оспаривали меня в этом вопросе," — замечает он. ... Стремление противопоставить истину науке, истину религий, знание вере присуще почти всем прогрессивным мыслителям арабского средневековья. Не имея возможности в силу объективных и субъективных причин открыто критиковать религию и ее догмы, ученые были вынуждены идти на определенный компромисс с ней,¹ — деп белгилейли.

Деяк, Бердақ шайыр Орта Азия илимпаз, жазушун, философиянын традицияларын өз творчестволарында дауам еттириуши екен, ол с өз сиз өзине шекемги исленип кеткисип келген еки тәрәплеме бул ҳақиқатлық традициясын өзінде шебер өзлестиргенлигине гүман келтириуле болмайды.

Ҳақиқатинда, Бердақ шайырдың "Шежире" син көрген ҳәр бир адам оның өз дәуиринде қудай пайғамбардан ашықтан-ашық бас тартпағанын көреді. Автордағы бул шеберлик пенен табылған усыл оны халық тарихинин ҳақиқатлығын еркин ашыуна мүмкиншилик береди. Соллай етип, оның кумысында да Орта әсирден /ренессанс дәуиринен/ киятырған туркий халықлардың илим ҳәм мәденият тарихиндағы жасырын өмир сүрип киятырған еки тәрәплеме ҳақиқатлық дауам етилади. Бунисыз Бердақ шайырдың бул "Шежире" си сонша дәрежеде реалистлик рауақланған тенденция менен жаратылмағанда болар еди.

Бул сол дәуір ушын дурьс характери еди. Биз XIX әсирдин ақырына шекем жасаған Бердақ шайырдан да сонь талап етсек болар ма еди? — деген сауал келип шығады. Әлбетте, деп жууап беремиз. Егер, Бердақ шайыр олай етпегенде, биз оның менен келисе алмаған болар едик.

Әлбетте, Бердақ шайыр жасаған, әсиресе, оның халық "Шежиресин" дәреткан уақытларындағы жәмийетлик тарихий жағдай, жәмийетлик сана, халықтың ҳәм оның мәдениятинин өсиу тарихын тутқилвей бул жоқарыдағыдай жағдайларға жууап бермейтурын еди. Сонь ушын Бердақ шайырдың жасаған заманы оннан тек реалистлик уақытларды жазушун

¹ Б.А.Алиева. Теория двойственной истины. Москва, 1972, стр. 12.

хэм жырданды талап этти. Онын барлык творчестволык эмигинин куу-магн соны көрсетип тур. Сонын ушун ол өз дәуиринин перзенти экен, халкы оннан эзинин реалисттик характердеги "шежире" син жазып бериүди талап этти. Эйткени, мийнеткеш халык өз идеологиясын, өз көз-карасын устем класслардын былгасык ҳәдйиселери менен араластырып көргиси келмейтугун еди. Сол себептен де Бердак шайыр өз шайыршылык шеберлигин мийнеткеш халык тарийхын жазуға жумсады.

Соңлықтан да тарийхын биринши тезекте мийнеткеш халык мәпи олардын өз тарийхына болган көз-караслары менен есапласыўды шежи-реге бас проблема етип қойды. Халык өз келип шығу тарийхын ел-деги ҳәр кийил айттылып жүрген эпсаналар менен болжайтугун еди. Ав-тордын буннан шетлеуи мүмкин эмес еди. Мүмкин дүрс, мүмкин қәте болжаулар болуын, ҳәр бир урну, ҳәр бир уран халкытынң өзи дәреткен эпсаналарында узақ жыллар, узақ әсирлерден айттылатугун еди. Бул

реаллык деп қабыл етилип жүрген эпсаналар Бердак шайырдын "Ше-жире" дэстанынның тийкарғы дерегин қурады. Қаншә илимий, Шежирейий, китапларды оқыса да, қанша ел гезип халык тарийхын үйренсе де, тарийхын ушын өз халкының "Шежиреси" ушын бул халык эпсаналарынан артық реаллык тарийхты жасаушы дереклерди автор таппаған еди. Бул эпсаналарға сүйенсе де, Бердактын шайырлық реализмин және бир басқышқа көтеретугун еди.

Бердак шайыр "Шежире" ниң биринши бөлимин халык аузындағы эп-саналарға қарап тек гана қарақалпақ халкының келип шығуын ҳәм олардын урнуларға бөлинулерин изертлеп дәлиллемекши болды. Неге экени белгисиз, автордын бул ҳадал мақсетине түсинбей, образ илим-пазлар "Шежире" ге илимий қатнас жасағанда, "Бердак шайыр "Шежире" -синиң биринши бөлиминде қарақалпақ, өзбек, қазақ хәм түркмен халық-ларының келип шығуларын дәлиллемекши болды", - деген жаңылыс пикир-лерди көп қайталайды. Бизин буган қосылғаныз келмейди. Авторлар Бердак шайыр "Шежире" сине және бир рет дыққат қойып қарап шықса да болады.

1. Н. Давтаров. Очерки по истории дореволюционной каракал-пакской литературы". Ташкент, 1959, стр. 194; И. Сагитов. Бердак-тын творчествосы, Нөкис, 1958, 118-бет; И. Сагитов. "Сахра бүл-били". Нөкис, 1974, 209-бет; М. Тилеумуратов. "Бердактын шығар-маларындағы тарийхий дереклер" Нөкис, 1968, 6-бет..

Бердақ шайыр "Шежире" сөн жазардағы өз дәуірінің саясатынан пайдаланарда, қаза, - қарақалпақтардың түп дерегі туысқан адамдар болса керек деген бір ауыз шамалаудан кейін, қазақ халқы хәм оның тарихы ҳаққында гәпти үзил-кесил тоқтатқан. Бундағы шайырдың шешимине түсинкү қийич емес. Буннан кейинги дәуірде тек қарақалпақлардың хәм оның урғу, уранларының келип шығуы ҳаққындағы болжауларын көрөміз. Бердақ шайырдың "Шежиресиниң" айтыуы бойынша, Разықатның Гудық деген баласы жаслығында қарақалпақ кийген, соннан қалпақ атанған. Енди қалпақ еркетип үлкейгеннен кейин балалы болған. Оның атын өзбек деп қойған. Өзбек жалғыз бала болған. Бул жерде өзбек шайырдың айтыуы бойынша, хәм жаңылыслығы жоқ адамның аты болған, қалпақтың өзбек төген баласы болған. Бул жерде шайырда қарақалпақтан өзбек урғуы келип шықты деген пикир аңласылмайды. Не себеп екені белгисиз изертлеушилер Бердақ қарақалпақлардан өзбек келип шықты деген деп тастыйықлауларға урынды. Хәтте, дурыс жазылған, Бердақ шайырдың куплетлерин бузып мысал қылып келтиреді. Мысалы, И. Сағитов өзиниң Бердақтың творчествосын атлы монографиялық мийнетинде:

Қалпақтың уғландур өзбек,

Соннан өзбек болған екен,

деп шайырдың 1950-жылғы "Таңдамалы шығармаларының толық жыйнағынан мысал кетиреди¹.

Ал, бул "Шежире"де олай емес, ондай жазылған:

Сағра ханы келип көзбек,

Көзлик жардан уатан дузбек,

Қалпақтың уғландур өзбек,

Өзбек жаны болған екен.

Өзбек жаның уғланды,

Өз басыңда уақы болды,

1. И. Сағитов. "Бердақтың творчествосын". Нөкис, 1958, 118-бет.

Оның атын Жийен қойды,

Жийен бақадыр болған екен^I, — деп жазған. Қәне, шайырдың соннан өзбек болған екен деген қатағы? Бұндай жаңылыс пикир Бердақ шайырда жоқ. Оның ең қасыл ой пикирлеріні бурмалаудың не әр-рүрлігі болған екен?! Дұрысында да, Бердақ шайырдың пикирлеріне анық тусиніу "Шежире"ни дұрыс анализлеуге алып келер еди. Соның үшін авторды қарақалпақлардан өзбеклер келіп шыққан деген пикирди айтқан, оның "Шежиресінде" қарама-қарсылықлар көп деп айыптауға болмайды. Бердақ шайыр езі жасаған тарихыға өзбек халқы халқында бір хәм ауыз тәп етпегенлігін айттып өтіушміз керек. Себеби, "Шежире"нің бул моментлері автор тәрәпінен халық аңызлары бойынша әдебийлестирген. Бұған шайырдың өзінің хеш нәрсені алып қосыуы мүмкін емес еди. Бұндай аңдасылмай айтылған пикирлер Бердақ шайыр "Шежиресін" үлкен жаңылыстықларға алып келіп жүр.

Бердақ шайырдың "Шежиресінің" айтуын бойынша, қалпақ өзінің халғыз баласы өзбекті жаслайынан үйлендірген. Сол он бес жасында балалы болған, оның атын Жийен қойған. Сол Жийен қарақалпақлардың түп бабасы есалланған. Қамме қарақалпақлар жийеннен өрбиген.

"Шежире"нің айтуын бойынша, Жийен мал-дүньялы болған, және де ол үш хаял алған. Оның үлкен хаялынан Майқы туған. Ол қәтқуда адам, бий болған. Ол Хан атасы деп аталған. Майқыдан Майылған, Сейилхан деген баллар болып, оның урғим-путақлары көбейіп, "Зайылған" урғим атағын алған, өз алдына урғим болып бөлініп шыққан.

Жийеннің екінші хаялы Қытай-қотанның қызы болған. Ол жүде сұлну болған. Оннан да Қытайбек, Шақ деген екі бала болып, олардың да урғим путақлары көбейіп, Қытай-қыпчак деген өз алдына урғимлық атаққа ерискен. Олардың өз дүрлерінде Уллы тау, тоқсаба деген урғимлық урғимлары болған. Бұлардың ишнен де билемлі, илемлі, бай, қәтқуда адамлар шыққан.

Жийеннің үшінші хаялынан да екі уд тууылған. Оның біреуі Қыят,

I. Қарақалпақ ауыз әдебиетінің үлгілері, II китап. Төртқұл, 1940; Бердақ. Толық жыйнақ. Төртқұл, 1941; Қарақалпақ халық творчествосы. Төртқұл, 1940.; Бердақ. Таңдамалы ыңғармаларының толық жыйнағы. Нөкіс, 1977; "Әңгілері", 1972, №8.

екинчиси Мүйтен деп аталган. Буларда көбейип, өз алдыларына руулык дәрежесине жетсип, белгилі руу атын белгилейтуунун Аруухан уранына ийе болуп бөлинип шыккан. Соңунда Аруухан тек Кыятлардын гана ураны болуп калган.

Олар үлкөн территорияны жайлаган. Ол уруулардын орталыгы деп есапланган жерде Жийенниң өзи отырған. Майкы әуладлары атасының оң жагында, Кытай әуладлары атасының сол жагында отырған. Бул уруулык көр шәриятна байланышы отыруу, отар тутуу соңунда оң, сол атанып, карақалпақлардын үлкөн бир топтарларын аңлатыушы тарихий белгиге айланып кеткен.

Бердақ шайырдың "Шежире"де көрсететін бойынша, булардың арасында өз-ара уруулык тартыс ар урыслар да болып турған. Мүйтен урууы менен Қоңырат уруулары урысып, онда Қоңыратлылардың бийі Жайылған бий мүйтенлердің барлығын қалпырмай қырып таслаган. Мүйтенлерден тек еки гана бала қалған. Буларды Ақ шолпан деген хаял алығ асыраған. Олар соның тәрбиясында адам болған. Олар және көбейген. Булар және көбейип, қайтадан уруулык дәрежеге жетискеннен кейін оларды сырап сақлап көбейткен ананың хүрметине Мүйтен уруулары Ақ-шолпанды Мүйтен урууларының хүрметли анасы етип, оны өз ураны етип қабыл еткен.

Буннан кейін шайыр "Шежире"де карақалпақ атанған елдің сан атанғанлығы, оннан Кенегес, Маңгыт уруу, уранларының келип шыкқанлығы ҳақында мағлұмат береді.

Бердақ шайыр өзиниң бул "Шежире" дәстанында ўақыяларды жүдә толық хәм бай, қызык бир-бирлери менен органикалык байланыста шебәр уймластыра алған. Әсиресе, карақалпақлардың дәслепки қауулық белгилерин, уруулык дузилислерин, олардың кем-кем руулык, уранлык атамаларға өсип жетискенликлерин исенимли көрсетеди. Бул бизниңше, жүдә дыққатқа миясар мағлұматлардан болып есапланалды.

Мысалы, революцияға шөкемти карақалпақлар тарихын дузген ўақытларда тарихшылар бундай жергиликли авторлардың өз өткендеги тарихи ҳақындағы пикирлерин есапқа алса болмаспеди?

Карақалпақлардың урууларындағы, уранларындағы уран мәселелери Бердақ шайыр жазған ең әуели белгилі бир шәртли тарихий жағдайларға байланышы келип шыккан, хәтте, ол, сол уруу адамлары ушын қәдилри қымбатлы болған болуын итимал. Соң уруулардың бирлесуи, халықлық процесслерге олардың жақынласуын ҳәр бир уруудың өз уранлары болуын шәртлиликлериниң мәнисин кемитсе керек. Әйткени,

тарихта уруулардың жекке уранларынан тысқары улғума халықлық уранлар да болған. Бұны, әлбетте, қоныс халықтар да мойындаған. Мысалы: XIX ғасырдың басларындағы мийнетлердің бірінде қарақалпақтардың ураны хәзиреті Хәким-ата болған деп тастынықлаушылықтар бар¹.

Ең ақырында біраз жыллардың өтіуі менен қарақалпақ атаған елдің үлкен бири Мүйтен, Қоңырат, Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт ақ пышақ деген үлкен урулы, уранлы белгилі елге, халыққа айланғандығын, олардың қайлайтуғын мақаны әлемге аты-хауазасы таралған жер Үргенч әтиралы екендігін, олардың турки семьялас халықтардың ишінде усундай бір тұрақлы мақаны, орны бар белгилі халыққа айланғандығы туу-ралы мағлұмат береді.

Мысалы:

Мүйтен, Қоңырат, Қытай, Қыпшақ,

Кенегес, Маңғыт ақ пышақ,

Бәри алты уруу қарақалпақ,

Үргенчте қайлаған екен² деп бұл бөлшмин жуумақ-

ластырған.

Бердақ шайыр үшін хәм "Шежире"ни жазыудағы ең қыйын моменті те усы болса керек. Себеби, қарақалпақтардың келип шығуың халықтың өзи жасап қиятырған "Шежире"си менен үйлестіріу, Уруулардың урулық мәп-лери менен есапласыу, Уруулар "Шежире"син бир-бирлерине қосыу хәм оның хақыйқатлығын жасау, жуумақластырғы, сол ўақытлардағы дәуір сиясаты менен есапласыу, бир путин халықлық "Шежире етип" қаратну қыйыншылықлары турды. Бұл автордан шайыршылық шеберлікті ғана емес, үлкен тәжіриыйбелілікті, билімди, үлкен творчестволық күшти талап ететуғынлығы тәбийий заңдылық еди.

Ал, бирақ, Бердақ шайыр "Шежиресин" изертлеуши, болмаса улғума қарақалпақ тарихын хәм әдебия. тарихын изертлеуши илимпазларын көп ўақытлардан бери "Қарақалпақ", болмаса улғума қалпақ деген ата-маның қайдан пайда болғандығы хаққындағы мәселелер, тизиктирәп келеди. Мысалы: Қарақалпақ әдебияты тарихында Бердақ шайыр "Шежире-

1. А. Самойлович. Два отрывка из Хорези-Наме", Санкт-Петербург. Типография императорской Академии Наук, 1909, стр. 6.

2. Бердақ. Тағдыршын шығармаларының жыйнағы. Нөкис, 1950, 212-бет.

сә" хақында биринши изертлеу жумсыларын жүргізген илимпаз Нәзім Дауқараев: "Бизді қызықтыратуғын нәрсе "қалпақ" сөзі. Бердақтың "Шекире"сіндегі "Қалпақ"сөзі рус летописьлеріндегі "клубуки"- "қалпақ", Абул Фазлах Бейхақидің "қалпақ" деген қауымлери менен байланыссы емес пе екен деген пикирди тууғызады", - деп айта келип, ол "Себеби, Печенеглер аўқамына бириккен қауымлердің турли тарийхий-сиясий жағдайлардың себебинен куш қууаты кетип, қауымлер руулар бирлеспеси ыдырап, бөлек-өлек баслағанда печенег деген улнұмалық атағы жоғалып, бурынғы печенеглер аўқамына бириккен руулар рус летописьлерінде алды менен "клубуки" яғний "қалпақ" деп аталып, соннан эпидуайылықты, бағынғанлықты билдиретуғын "Черный", "қара" деген сөз қосылып, "черные клубуки", яғний "қарақалпақ" деп атанған белгиги¹. Онан кейин Хорезм тарийхшысы Абул Фазлах Бейхақи XI әсирде жасаған Хорезмнің патшасы Алтын таштың әскерлериниң ишинде Каспий, Арал хәм Едил дәрьясынның арасындағы далаңлықта жасайтуғын көшпели түрк қауымлерден қаллап алып келип қойған 7500 атлы гвардиясынның барлығын, оларды хәм олардың баслығын "қалпақ" деп атайтуғынлығын көрсеткен². Оның үстине, Бердақ хәм Әжинияз шайырлардың шығармаларында хәм айүзеки халық творчествосында қарақалпақ сөзиниң орнына "Қалпақ" сөзиниң көп қолланатуғынлығын еске алғанда, булардың барлығы бир, ертедегі "қалпақ" сөзинен шыққан деген жуумаққа келиуге болады. Сонда "Шекиредегі" "қалпақ" сөзиниң Шығыс ханның тусында шықты, басына қарақалпақ кийгенликтен қалпақ атаныптымыс деген пикир де натууры. "Қалпақ" сөзи руудың қауымлениң атағы иретинде Шығыстан бурын да белгиги. Бердақтың "Шекиресиндегі" қарақалпақ халқының урыўға белгигилери жөниндеги:

Мүйген, Қоңырат, Қытай, Қыпшақ
Кенегес, Маңғыт ақ пышақ,

Бәри алты урыў қарақалпақ-деген сөзи бизди тағы қызықтырады. Себеби, тарийхий дереклердегі ХҮІ әсирде ноғайлар аўқамының сиясий бирлиги ыдырап, бас-басына кеткен, 1557-жыл Қайық-дәрьясынан өтип, қазақ даласы арқалы Хорезмге қарап шубырып көшкен Ноғайлар "Алты улы", " яғний алты руу деп атанған белгиги. Мине, Бердақтың жоқарыдағы сөзи усыған байланыссы емес пе екен³ деген

1. Ипатьевская летопись. С. П. Б. 1843, стр. 25.

2. Н. Дауқараев, Бердақ шайыр, Нөкис, 1950, 34-35-бетлер.
Советское востоковедение АН ССР, 1945, кн. III, стр. 62-63.

3. Н. Дауқараев, Бердақ шайыр, Нөкис, 1950, 34-35-бетлер.

пикир тууалуу. Каракалпак эдебиятын дөслөпкө изертлеушү, эсиресе, Бердак шайыр творчествосү бойынша ең ачуулуу толук пикир айтыушү илимпаздын бул болжауу жүдө хэм дыккатка ылайык. Илимпаздын бул пикирлеринде, бул болжауларында да үлкөн кая бар екенлигин аңгаруу кыйын эмес.

Бердак шайыр ушун каракалпак классик поэзиясында каракалпаклардай тек бир халықтың "Шежиресин" жазганынын өзи бир адамның өмири ушун кеткиликли еди. Себеби, бул эпийуайы болса да халықтың өзлериниң келип шыгууу ҳаққындағы өзлериниң атадан балага аңыз, жазыме қылып айтып қиятырған тарийхы еди. Бәне де булар бир неше түрли болды. Бир неше идеологиялық қатламлардың өзлериниң бүр-малаулары, тәсирлери, көз-қараслары барлығы сөзсиз. Сол системасыз, бирақ неше мың санлы аўнша тарийхты илимий жуўмақтастырып, анализдеп, оның керек деп тапқан жерлерин шайыр өзинше ҳақыйқатлыққа сәйкестестириу, мұдамы излениу, изертлеу, бир неше даналар менен ойласну түсинисиу, эдбетте, халық тарийхын жасаушү автор ушун аңсат мийнет болмады. Этеш шайырдың "Бердак еди шайырлардың данасы" деген сөзи эдебият тарийхында ойықарға мойынланып айтылмаған да еди. Соның ушун Бердак шайыр ушунда "Шежирени" жазуудағы ең кыйын моменти усы болса керек деймиз.

Себеби, бул Бердак шайырдың шежиреге салайы деп атырған каракалпаклардың туулыну дәуири, уруулық қалыптасуу, хамме ушун, ҳәтте, тарийх ушун да белгисиз, Гүмәзжи, тап шатас та дәуир еди.

Бердак шайырдың даналығы да сонда болды-жазба тарийхына ийемес өз халқының тарийхын көркем ҳалда жаратнуға, халықлық тарийхты жасауға урынды. Дурисында, автор өз мийнети "Шежиресинде" каракалпаклардың туулыну дәуирлерин бир қанша исеинимли далилдеген. Бунда ҳақыйқий көүмлик дәуирдің исеинимли тарийхий белгилери барлығы көринеді.

Буннан кейин шайыр "Шежире"де Шығысханның туулынуу хам каракалпакларға хан болуу тарийхы ҳаққындағы легенданы береди. Легенда жүдө дурис хам; автор тәрепинен "Шежире"ге жүдө орнык шебер киргизилген. Бул Шығысхан ҳаққында легенде мәнинде бизиң илимпазлармыздың көбисинде басқаша пикирлер бар. Мысалы, Н. Дәукараев, профессор И. Б. Сарытовлар "Шежире"ге Шығысхан ҳаққында легенда надурис киргизилген. Бунны, ҳәтте, "Шежире"ге қатнасы да жоқ деп есаплайды. Оның устине, бул шығармаға Шығысхан ҳаққында легенданың киреуи Бердак шайыр творчествосүның қарама-қарсылығы деп

танийды. Илимдердин пикирлери бойынша, автор Орта Эсирдеги Монголиядан келип Орта Азияны жаулап алган Шыңгысханды мақтаган. Бул надурас, өйткени, Бердак шайыр творчествосунун бир жерлеринде "Шыңгыс келип кылты карап" десе, автор "Шежире"синде мақтаган¹, "деп көрсөтөдү.

Дурасында да, Бердак шайыр "Шежире"синдеги Шыңгысхан хақкындагы легенда элеге шекем көплеген тарыхшы, философия жәм әдебиет изертлеушилериинин кеудлия өзине аударып киятыр. Философия илимлеринин докторы профессор Джуманазар Базарбаев өзунин Бердак "Шежире"си хақкында бир-эки ауыз сөз" деген макаласында: "Шежире"ни өзунин көркем образлыгы, идеясынын кушшилиги жәм тарыхый уақияларды баянлаунын шеберлиги менен көпшиликти өзине тартады.... Ол каракалпак халкынын революцияга дейинги жергиликли авторлары тәрәпинен деретилген... тарыхый дереклердин арасында көрнекли орынды ийелейди,"-деп көрсөтө келип, "Шежире"деги Шыңгысхан хақкындагы қатарлар ертеде Орта Азия еллеринде кең таралган. Монгол эпосларынын, тарыхый жылнамалардын бизин халкымыздын арасына келип жеткен формасы болып, ол өзунин халықлыгы менен халықтың хәүесине сәйкесленушилиги менен туркий тиллес қауимлердин гейпара рууларынын, аталарынын Шыңгысханды ата тегинин руулық тарыхына байланыслыгынын көриниуи менен Бердакка унал, бул поэмадан онын алса керек, "деп шамалаган.

Биз де бул Бердак шайыр "Шежире"синдеги ушырасатуғын Шыңгысхан хақкындагы легендага өз пикиримизди беремиз. Автор "бул "Шежире"сине усы Шыңгысхан хақкындагы легенданы саналы киргизген. Буған қосыудың зарурлиги болған деп есаплаймыз.

Бул легенда арқалы автор каракалпаклардын уруулық дәуирлериндеги рауажланып, кем-кем сана сезиминин ояну басқышларын берюге урыннулары көринеди. Буған шайыр жазбаған болуу мүмкин, жанадан қосылған болуу мүмкин, шайыр творчествосунин қарама-қарсылығы деп гуманизм атыудың керекі жоқ. Биз "Шежире"нин хақыйқатлығын,

1. Н. Дәукараев. Бердак шайыр. Нөкис, 1950, 33-34-бетлер. И. Сағитов. Бердақтың творчествоси. Нөкис, 1958, 119-120-бетлер. И. Сағитов. "Сахра бұлбүли", Нөкис, 1974, 205-213-бетлер.

оны казган автордың мақсеттерин аңлауымыз керек. Берпақ шайыр бұған халық мақұлламаған бірде нәрсени киргизбеген хәм ауысық нәрселер де жоқ. Автордың бул эпикалық тарийхый шығармағы жаратуыдағы шеберлиги де усы уақыяларды таңлап ала билиуинде, және де жуу мақластыра алыуында болды.

Тарийхый қарақалпақлардың өз алдына рууларға бөлинип, өз рууларына, өз уран атамаларына ийе ел болғанлығын басқа халықлардың алдында дәлиленгеннен кейин, енди олардың сана-сезиминиң оянып, өз алдына ханлық дузиу, мәмлекет болуға умтылуларын, урнулық стадиядан халықлық процесске өтип киятырғанлығын усы легенда арқалы көрсетиуге талпынған болуы мүмкин.

Бириншиден, бул Шыңғысхан ҳақында легенда Берпақ шайырдың өзиниң ойлап тапқаны емес. Екиншиден, автор өз легендасында хешқандай да Монголиядан келип Орта Азияны қарап өткен Шыңғысханды гөп өткен емес. Үчиншиден, бундай легенда узақ әсирлерден бери турк семьялас халықлардың арасында өмир суретуғын, халықтың өзлери дөреткен Шыңғысхан ҳақында легенда бар ели.

Бұған мысал өтип А. Дибаеттың "Чингизхан ҳақындағы киргиз /қарақалпақлар А-П./ гурриңи" деген "Молла Көбей Тохтаполат уднаң Кыргыз уруун, қанды тийресинен 1890-жылларда жазып алынған хәм бастырып шығарған легендасын келтириуге болады. Чингизхан хан ҳақында халық арасында еки түрли легенда сақланған. Қандай айырмашылығы бар екенлигин төменде көремиз. Оның кимнен тууылығы белгисиз. Елдеги гөплерге қарағанда ол қыз уақында оң жақта тууса керек. Қыз байсыз тууғаны ушын, оны қундақлап бесикке салып дәрьяға ылақтырған.

Сандық дәрьяға ығып баратырғанда оны перилер көрип қойған. Сандықты суудан шығарып алып баланы асыраған. Перилер баланы бөденениң гөшин берип асыраған, сонлықтан да оның адам болғаннан соң лақабы бөденетай, бургилтай болған. Ал, ол өмиринде тек бөденениң гөши менен ауқатланғанлықтан бөденелерге бөрилей болып гөринген.

Ал, басқа Шыңғысхан ҳақындағы легенда да қыз әкесиниң уйинде жүкли болып қалған. Оны тууған соң перилер алып сақлаған. Әзи атасыз тууып, перилердин баласы бола турса да, ол екинши бир ийен деген басқа бир белгисиз пери оған дайы болған. Сонлықтан да ол ержеткеннен соң Торғалтай деген лақапқа ийе болған.

Солай өтип, бала ержеткен. Ержеткеннен кейин ол бала перилердин де, адамлардың да тиллерин билетуғын болып шыққан. Бир күнлери

бул мекендерге аңшылар келе баспаган. Ол сол жерде жасап қалып қойган. Бул жерде ол перилер менен бирге қосылып, бір кәмпілет болған. Яс жигит усы адамдардың арасында бирге жасап, адамдар менен де, перилер менен де жақсы келисип жасайды, және де кем-кем оларға бастылық ететугын дәрежеге жетиседи.

Бираз уақытлар өткеннен кейин бул жердегі кәмпілетке ол хан болады. Ол Чингисхан атанады.

Ал, ол Чингисханның езиниң мусылман, ямаса мусылман емеслиги ези белгисиз. Бирақ Чингисханның барлық балалары мусылман болады. Ол хан болғандығы себепли оның тухымларының барлығы Қазақларға /қарақалпақларға -А.П./ хан болады.

Солай етип, оның езиниң қайдап келип шыққаны белгисиз болып қалады. Бирақ оның барлық әуладлары жүде абройлы болып өткен¹.

Буннан тысқары Орта Азия халықларының арасына кең таралған "Қорқыт", "Әгіз нама", "Мухаббат нама", "Шайбанный началар" менен бирге, Чингис нама да көп таралған жазба естеликлерден болып есапланады². "Чингис наманьң" көп уақыялары, бәлиimleri Низамийдің шығармалары арқалы қарақалпақлар арасына Әйиренше шешен ҳаққында легендалардың кеткенлиги сияқлы, шығыс халықларының арасында өз алдына "Чингис ҳаққында легенда" гүрриң туринде таралғандығы да тәжиип емес.

Солай етип, егер, жазба естеликлерди есапламағанда, Шығысхан ҳаққындағы қарақалпақлардың өзлеринде де бир неше легендалық шығармалардың өмир сургенлигине гүманлыныўға болмайды. Ал, Бердақ шайырдың "Шежире"си де туркий халықларының ишинде улкен жазба естеликлерден болып есапланады. Бирақ бул тек қарақалпақлардың ишинде гана кең таралады. Қырғыздың атақлы "Манас" жырын изертлеуши Әлкей Марғулан Манастың Орта Азия ямаса Европа халықларына белгисиз болып келиўи, улыўма Орта Азия халықларының мәдениятна атларн белгиле болып келген Мухаммед Хайдар, Бабур, Хафиз, Тиньш, Искен-

1 "Записки Восточного отделения императорского русского археологического общества" т. XI, 1897-1998, стр. 291-292.

2. Әл. Марғулан, "Шоқан және Маңас". Алматы, 1971, 31-бет.

"Сборник материалов относящихся к Золотой Орде. II извлечение из периодических сочинений". Москва, 1941, стр. 31

дөр-Мунишилердин биреулері бул жырдн тилине алганда, оларда "Өгүз нама", "Шайбанның намалар" усап Орта Азия әдебиятларында қашпан-ақ белгилі болар еди," деп көрсетеди. Сол сияқты Бердақ шайыр дәуірінің мәдениәты да "Шежире"ни бир халық мәдениет тарихы шегінен өткендей етип белгилеп қала алмады. Болмаса өз дәуірінде, сонба Шығыс хан ҳаққндағы легенда "Шежирениң" улмуа қунылығына нұқсан келтирген емес.

Ал, енди "Шежире" деги Шығысхан хан ҳаққндағы легенданың қандай екенлигине көз жиберейик: Қарақалпақлар урғу-уриғу, ел болып жасауын дауам етеди. Нешше жыллар өтеди. Олар барлық мусулман әуладлары менен Алтын хан деген ханның қарамағында жасайды. Хан бийперзент болады, тек бир қызды болады. Соған қуанып, дүзге жердің астынан қола менен қуйдырып, ишине алтын гәўҳарлардан жарық беретүғин қылдырып сарай салдырады. Алтынхан қызын адамға көрсетпей, сол жер астындағы сарайда сақлаттырады.

Қыз он бес жасына келеди. Жарық дуньяға хәуес болады. Кунлерде бир кун ол жайды тесип чунди көреді. Кунге хәуес қыз күнди көрип, күннен ишине хәмле пайда болады. Айы куні толып қыз тууарға шамаласқанда, оны әжеси биледи. Қызының жүкли болып қалғандығына хаб қатты қапа болады. Әжеси оннан қутылмақшы болады. Усталарға сандық дүзеттирип, ишин-сартын алтынға қаплаттырып, сандыққа қыздың ишип-жейтуғын азық-ауқаттын, хасыл-липас кийимлерин салдырып, дүзди да сандыққа салдырып, түнде дәрьяға аттырып жибереди. Алтынға қапаланған ишинде қыз бар сандық дәрьяға ығып кетеди.

Томауыл, Шыбан деген еки ақша дәрьяны жағалап аң аулап киятырса, дәрьяда ағып киятырған алтын сандықты көреді. Булар қуанысып алтын сандықты дәрьядан шығарып алмақшы болады. Дәрьяда ағым пәтти. Томауыл алтын сандықты атпақшы болады. Екеуи ойласық қылып, алтын сандықты буршынан атады. Алтын сандыққа оқ тийип, ол шыр-шыр айланып жағаға келеди. Еки мерген алтын сандықты жағаға сүйреп шығарады. Буннан кейин екеуи тасылған дуньяны уәде бойынша бөлиседі. Шыбан алтын сандықтың сыртына алтынныа қызығанды. Томауыл неде болса ишине қайыл болады. Екеуи келісип сандықты ашады. Ашса ишинде хур перидей бир қыз шығады. Томауыл оған үйленеди. Қыз Томауылдың үйине барғаннан кейин тууалы. Аттын Шығыс қояды. Мәне бираз жыллар өткен сон Альмалы Көриқли Томауылға және еки ул тууып береді. Балалар ержетеди. Есин биледи. Томауылдың соңғы еки баласы сениң әкең басқа деп, Шығысқа кун бермейди. Оннан кейин Шығыс ол үйден кетиуге мәжбүр

Болады. Бул хәдйселерге анасы Алмалы Кәрикли катты қапа болады. Көтерде, Шығыс анасына жеткенде, дәрьяны өрине қарап кететугындығын, аң аулап, күн кеширетугындығын, усадаған құсның пәрлерин дәрьяға таслап туратугындығын айтады. Соның ушын анасына хәптеде бир рет дәрьяны көрип тур уын етинки етеди. Егер, дәрьядан пәр ақса аман болғаны, пәр ақласа өлгендигин билдиретугындығын айтады. Солай етип, Шығыс елден кошласып шығып кетеди.

Арадан неше жылдар өтеди. Алтын хан өледі. Тахқа бир неше ханлар келеди. Бирик ел, халық азып-тозып апаршылыққа ушырайды. Ел хәш оналмайды, поснуга келеди, уры, қарақшы көбейип кетеди. Бул жылдарда халық, ел-тәғдийри таққинда көп ойланады. Ең ақырында олар хан аулады ел-тәғдийри таққинда Алмалы Кәриклиден кеңес сорауға келеди. Алмалы Кәрикли жыйналып өзинен кеңес сораған халыққа "Мениң бул еки балам хан болып елди. кәле қыла алмайды. Хан болатугын бир балам бар, ол да болса Шығыс, бирик оның хәзгү қайсы жерлерде екендигин айта алмайман. Бирик ол тири. Оны излеп тауып алыу керек. Соң хан қылып елиңе сайласаңлар, ел абад болады," деп Алмалы Кәрикли жыйналған халыққа нәсият береди.

Алмалы Кәриклинің кеңеси бойынша: адамлар дәрьяны өрине қарап қаралап, күни-түни тау, тоғайларды гезип, бир күни Шығысты тауып алып, сол жерде оны хан сайлап, арба соқтырып, оны арбаға мингизип елге алып келип, хан етип, тахқа мингизеди. Шығыс хан болғаннан кейин, ел тоқ, жуда абад болады. Хәтте, уры, қарақшы хәм жоқ болады. Шығыс адил патша болып ел сораиды. "Шежире"нің өзи уақыяның бул моментлерин былай тастыйықлайды:

Бир неше күнлер жол жүрди,
 Қула-баябан жол жүрди,
 Аман есен елге келди,
 Ханды алып келген екен.

Қырық кеше, күндиз той берди,
 Байрақ қойып ат шаптырды,
 Мерген алтын қабак атты,
 Тойын тамам қылған екен.

Хан келди жұрты тоқ болды,
 Уры, қарақшы жоқ болды,

Зорлык жок тынч болды,

Ел, журт абад болган экен, — деп көрсетеди.

Мине, Бердак шайыр "Шежире"синдеги Шыңгысхан ҳақындагы легенданың баянлануу.

Биди легенданы халық дәретеди. Хэр қандай легенда да халық-лық идеал, халық эрманы болып өмир суреди. Онда халық тәрәпинен қандай да бир ҳақиқатлық изленеди. Ол белгилі бир мақсетке тийкарланып дәрә иледи. Адамлар ол арқалы өз ойлаған ойларын, эрманларын иске асырады. Солай етип, легенда халық идеалы ушын хызмет етеди. Соның ушын ол узақ жасайды. Халық мәпин қанаатлантируушы тарийхның бир жалғасы болып өмир суреди. Бердак шайырдың "Шежире"синдеги Шыңгысхан ҳақындагы легенда да Монголиядан келген Шыңгысхан емес, ал тап усндай жоқарыдагы халық өмириниң эрманларынан дәрәген халық-лық идеалды сәүделендируушы легенда еди.

Бул Бердак шайыр тәрәпинен ойлап абылған "Шежире"ге зорлап киргизилген емес, қарақалпақ халқының өзлері дәрәткен, бурныннан елдиң, халықтың аузында бар, белгилі мақсетлерге хызмет ететурғын, "Шежирениң" ажыралмас бир бөлими болып заңды түрде кирген легенда болып есапланалды. Әйткени, халық өз тарийхына усн легенданы киргизиуи автор менен буннан жүз жылдан аслам бурин келискен.

Биз неге бул легенданы "Шежире"ниң бөлинбес бир бөлги, белгилі мақсетте дәрәтилген, халық өзи дәрәткен хэм автор тәрәпинен оған саналы киргизилген деп отырымыз? Халықтың өзиниң жәмиегелик тарийхын жасауға урғынулары бул олардың рауажлануларының соғын дәуирлерине туура келеди. Олардың өмирлеринде өз тарийхын жасауға умтылуларына шекем көп эрманлары болды. Мисалы: өз алдына қарақалпақ дәген ел болуу, урғу-урғу болып кең пайтақ далалықларда жасау, басқа елдер усап, өз атама уранларына ийе болуу, халық болуу, өз алдына халық дүзиу, өз мәмлкетин жасау усаған рауажланудың неше бир түрлі формаларын эрман етпеди ме дейсең? Олардың бул арзыу-эрманларының барлығы халықтың өзлері дәрәткен досықларында, нақыл-мақалларында, ертег, легендаларында, неше тарийхый жыр хэм эпосларында кирланды. Бул узақ әсирлердеги халқымыздың прогрессти эрман еткен бул ойларының көбеси бизиң күнлеримизге де келип жетти.

Бул эрманлардың ең баслылары қарақалпақлардың өз алдына халыққа ийе болуу, гәрәзсизликти қолға киргизиу, өз мәмлкетине ийе болуу еди. Шыңгысхан ҳақындагы легенда халқымыздың усн эрманлары-

тан дөреген легенда болди. Соныктан ол халық өз тарихын дөреткен уақытларда онды өз объективлик сәулелендиретүгүн тауып отыр.

Онда бул легенда қандай халықлық идеалды сәулелендіретүгүн еди?—деген мәселеге келейик: Қарақалпақлар өз ханлығына, өз мәмлелетине ийе болууды арман етті. Ханлыққа ийе болғанда, ол қандай болуу керек, оның формаларын қарастырды. Қарақалпақлар мұдамы басқа бийлік пен, басқа ханлықтың қарамарғында жасады. Салық, талау, көшіудің азабын көп көрді. Бірақ қанша азапланса да, қырылса да өсиу, рауажлануын дауам етті. Өз тилине, өз әдеп-ұрпине, кишкене болса да мәдениетіне ийе урлулық, халықлық процеске жетисти. Еңди ханлықты арман етіу, егер, болса, оның формаларын ойланыу зарурликлери келип шықты. Бул ұлын прогрессивлик ойларға олар, әлбетте, бир күн, бир жыл ишинде келип жеткен жоқ. Оған бир нешше жыллар, хәтте, өсирлерди өз ишине алды. Олардың бул ойлари өзлериниң творчестволарында сөзсиз сәулеленди.

Халық қалай ойланды? Олар Шыңғысты күннен жаратты. Соны олар өз ишине хан, патша етті. Әйткени, өзлериниң тарихий тәжіриибелеринде ханлықтың тарихын сынап көрди. Ким халыққа хан болса, ел, халыққа қан куттырды. Олар өзлериниң жәмийетлик өмирлеринде нешше рет адаматсыз ханларды көрди. Әдил болады деп нешшесин қайта сайлап, жаңадан хан қойып та көрди. Олардың мұдамы ақибетлери әдилсизликке барып соқты.

Соның ұшын қарақалпақларда бир ханлыққа биригіу дәуірлеринде ханлықты қойыуды ойланыу, әбден ойланыу процесси басланды. Егер, хан сайлап қойылатүгүн болса, егер, Шыңғыстай оның дереги нурдач жаратылған болмаса, адамнан тууылған адам хан болса, ақибети ханлық системаның бирдей деген идеалды дөретіуши легенда еди.

Бердақ шайыр қарақалпақлардың "Шежіре" сиңде олардың дәуимлик, урлулық, халықлық рауажлануу дәуірлерин системалы баян етип княтырып бул дәуірлердеги халықтың өз алдына ханлық дузиу хәққиндағы ойларида бул ажайып легенда арқалы шебер көрсеткен еди.

Автор, егер, көркем тарихий шығарма арқалы халықтың "Шежіре" сиңи казып отырып, тек системалы жәмийетлик тарихты баянлауы менен гана шекленгенде, олардың ойлари, сол дәуірлердеги арманларын баян етпегенде, тарихий хәққиқатлықты көркем шығармадағы заңдылықлар менен де сәулелендіргенде, қызық болмас еди. Шайырдың бул эпикалық тарихий "Шежіре" атлы шығарманы дөретіудеги шеберлиги де оның халықлық ойлари өзлериниң мәдени өмирлеринде характерли

орын тийелейтугун легендалар менен байытуунда болды. Бул да Бердак шайыр халык өмиринин хақыкаттыкларын дурчс жыраганлыгын көрсөтүүнү фактлердек болып есапланады.

Бердак шайыр "Шежире"синиң бул биринши бөлүми, шыгарманың ең ахмийетли, ең характерли бөлүми. Оның усы бөлүминен халықтың өз көлип шыгуу тарийхына байланыслы олардың өзлериниң тамаша ой жуумақларын табуу мүмкин. Бул дәуир хақыкаттыклары эле изертлениушери керек. Қанша оны көп оқысаң, көп үңилсең, ондағы ой сандық сырлары сонша ашылады. яғный Бердак шайыр "Шежире"сине тусиниуге жол табылады. Тарийхтың ең сырлы ең ахмийетли, ең аўыр бөлүми де усы. Бирок соған қарамастан, "Шежире" хақында гәп болған бираз илимий мийнетлерде оның бул бөлүмине әпиғайы қараушылық, тарийхый фактлерге сүйенбей тек халык аўызеки легендаларына қарап, халықтың шежиресин дузиуге ұрынған және де қарама-қарсындықлары көп бөлүм деп есаплаушылар бар¹.

Биз және де бир нәрсени умытпауымыз керек. Бириншиден, халык жазба мәдениет жоқ, яғнаса кемис уақытларында да өз тарийхын өзлери жасап келген. Олардың халықтың өзлериниң аўызеки халык творчестволарында белгилли дәрежеде излери сақланғанлыгына ҳәш ким гүман ете алмайды.

Бердак шайыр "Шежире"синиң екннши бөлүми әдебиятта изертлеуши ҳәм тарийхшыларымыздың кеуилин өзине көп аударып қиятырған және де тарийхый хақыкаттыққа жүдә жақын деп есапланылып жүрген бөлүми болып есапланады. Хақыкатта да бул дурчс, Демек, илимий жәмийетшиликтиң кеуилин өзине тартыуы онда қандайда бир хақыкаттықтың сәуделенгенлигиниң дереги. "Шежире"ниң бул екннши бөлүминде жәмийетшиликшиликниң халык аўзынан еситилип жүрген тарийхый әсаналарында гәп болатурын уақыялар, тарийхый адамлардың атлары көринели. Оның көп жерлери ХҮШ әсирдин өзинде жазып қалдырылған архив материалларндағы документлерге сәйкеслик ушырасады. Сонықтан да тарийхтың ҳәм әдебият изертлеушилеримиз Бердак шайыр "Шежире"синиң бул бөлүмин

1. Н. Дәукәраев. "Бердак шайыр". Нөкис, 1950, 33-34-бетлер.
 И. Сагитов. "Бердақтың творчествосы". Нөкис, 1958, 109-110-бетлер.
 И. Сагитов. "Сахра булбили". Нөкис, 1974, 205-219-бетлер.

бирқанша тарийхнй уақыяларды дурьс сөйлөгөн бөлими деп есаплайлы.

Енди ҳақыйқаттан бул бөлими қандай? Биз есимиз көз жиберип қарайық. "Шежире"ниң бул бөлими тарийхшыларымыз тәрәпимен тарийхнй аспекттен қаралып, қарақалпақлардыñ Банадарья дәуири ен аз изертленген дәуири", Бердақ шайырдыñ "Шежире"си халық тарийхының уса дәуирлерин үйрениўге материаллар тауып береди, ҳәтте, тарийхшы илимпазларымызға белгисиз тарийхнй уақыяларды ашыўға жәрдемлеседи¹, —деп жүдә дурьс белгилеп өтеди. Бул тарийхшыларға гана емес, ал әдәбияты изертлеўшылерге де тенди-тайы жоқ жаңа материал тауып береди.

Бердақ шайыр "Шежире"синиң ҳәммә дәуири де алтын. Өз ССР Илимлер Академиясының академиги М.К.Нурмухамедов "Шежире"—баҳасы жоқ тарийхнй көркем документ. Ол Бердақтың энциклопедиялық билимге ийе екенлигиниң гуўасы. Бул оның биринши тарийхшы илимпаз екенлигин көрсетеди. Сонлықтан да тап С.П.Толстовтын баслап ҳәзирги заман илимпазларының көбисиниң кеўили оған аударылып отыр², —деп жүдә дурьс көрсеткен еди.

Пролеариаттың уллы жазнушысы А.М.Горький бир уақытларда "Халықтың санының азы ямаса көплиги таланттың сапасына тәсир етпейди"^{3,4} —деп көрсеткени еди. Оның бул даянышанлық пенен айтылған пикири XIX әсирдеги қарақалпақлардыñ сиясий-жәмийетлик жағдайларында жасап, творчестволық хызмет еткен Бердақ шайыр Фарғабай улының творчествосы арқалы және бир рет дәлилленип отыр.

Дурьс, халық ҳәммә уақытларда да өз ишинен талантларын дәретеди. Оны жәмийетлик аренаға шығаралы. Олардан өз тарийхында гигант нәрселерди кутеди. Ҳақыйқатында олар тарийхқа үлкен-үлкен, бурьнда өз халқы көрмеген жаңалықлар алып келеди. Мейли, ол талант ийеси, уста ма, егиши ме, тоқнуы ма, художник пе, ким болса, ол болсын, ол өз халқының емирине жаңалық киргизиўши, табыслар әкелуўши, бул арқалы өз халқының атын тарийхқа жазнуы, өз елин, өз халқын басқа ха-

1. М.Тилеумуратов. Бердақтың шығармаларындағы тарийхнй дереклер.

Некис, 1968, 14-бет.

2. М.К.Нурмухамедов. "Бердах-великий поэт каракалпакского народа". Ташкент, 1977, стр. 31.

3. М.Горький "О литературе". Москва, 1961, стр. 451.

лықтарға тааныстырылуы бір адам болып қалады. Міне, усындай ХІХ әсирде қарақалпақтарда жәмийетлік тарихи қаратқан адам, талант ийесі Бердақ шайыр болды. Ол өз халқында көркем әдебиет искусство тарауында теңі-тайы жоқ жаңалық дәретті. Оның өлмес мийрасларынның ишіндегі жаңалықтарынан бири шайырдың өз халқының қарақалпақ-халқының тарихын жасауы болды.

Халық тарихы аңсатлық пенен жасалмайды. Оған тек бір ғана поэтикалық шеберлік кемисілік теди. Дұрыс, энциклопедиялық билимде феодалистлік сиясат пенен түресіуі керек еди. Мысалға үстем класс халық тарихын жазуға қайыл меңи? Әлбетте, жоқ. Оның данышпанлығы тек бір жаз. анында ғана емес, ол өз дәуірінің уса қыйғышылық, уса машақаттарын жеңуінде де болып отыр.

Міне, Бердақ шайыр "Шежиресі"нің екінші бөлімін усындай жардайда дәретті. Егер, "Шежире"ни оқып отырғанында, авторға биринші бөлімде жазудың қыйғышылығы халық әпсаналары тийкарында, буннан тысқары хәр бир руу, ата хәм халық ези жасат қиятырған тарихи тийкарында ҳақыйқатлықты ашуу уазыйпасы турған болса, екінші бөлімде оннан үлкен жууапкершилик болғанлығын көреміз. Ол тарихиңи реаллықтан тысқары феодалық птыраңқылық дәуірдің сиясат ауырманлығы еди. Ал, бул тарихиңи реаллықты поэзияда беріу де өз алдына бір машақат мәселе болды.

Соллай етип, "Шежире"нің екінші бөліми автор тәрәпинен үлкен мийнет, үлкен поэтикалық шеберліклер менен питти. Бул Бердаққа ҳақыйқый халық шайыры, ҳақыйқый тарихиңи деген атақ, даңқ та алып берди.

Бирақ, Бердақ шайыр "Шежире"синиң бул бөліми бизге толық келип жетпеди. Буған дәлилі оны оқып отырғанда, оның үлкен-үлкен баплардан турғанлығын көриуге болады. Автор, бириншиден, қарақалпақ халқының алты урыуының қимнен басланып, қимлерге келип жеткеңликлерин атама-ата дәлиллемеқши болған. Бундай тарихиңи факттилик ол дәуір ушын кемнен-кем ушырасатуғын уақши. Буған дәлилі "Шежире"деги дәслепки халықтың шығысынан баслап атағын атама.- ат санап беріушілик бар:

Мысалы:

Үдлі бабамыз Майқи бий,
Оның улы Жайылған бий,
Жайылған улы Нагадай бий,
Журтқа аға болған екен.

Нагадай журттың агасы,
 Жумла Қоңыраттың бабасы,
 Отыз ұлдың ол атасы,
 Перзенти көп болған екен.

Нагадай ұлы Қарабек,
 Оның ұлы Жәнібек, Қалибек,
 Жәнібек ұлы Айдарбек,
 Ұлы екеу болған екен.

Әлибектің ұлы Ағадұл,
 Және біриси Баядұл,
 Айдарлан елі Жаңадұл,
 Ол хам : екі болған екен.

...Хожа гелди, Хажыкелди,
 Ұллы хан келди Жан келди,
 Оннан тууды Есенгелди,
 Және бири Султан екен.

Ханкелди ұлы Қарабас,
 Және бири Айтжан, Нияз,
 Нияздың ұлыдур Ораз,
 Ол аталық болған екен.

Хожагелди ұлы Султан,
 Оннан Айдос, Майбас болған,
 Айдос журтқа аға болған,
 Киси асып дар құрған екен.

Айдос бий журттың әресі,
 Екі ұлы Ирза, Тәресі,
 Ерназар бий немересі,
 Ол қус беги болған екен.

...Бердақ шайыр дейер атым,
 Қолдаулыдур хасыл затым,

Айдар Әлибектин зурядына,

Айттып тамам қылған екен.

Мине, шайыр ээиниң "Шежіре"синде ҳәр бир урнудың кимнен басланып, кимлерге келип жеткенлигин дәлиллеген. Бул илимде таптырыптайтурын үлкен теңи-тайн жоқ мағлыұмат. Және де бул ол дәуірдеги ҳәр бир урнудың келип шығысын ядлап журиўшилиқ халық дәстүри де. Бердақ қарақалпақлар "Шежіре"син жазыуда усы халықлық традицияны басшылыққа алған.

Автор "Шежіре"де Айдар Әлибектин зурядын толық тамамладым, яғни қондратлардың келип шығуын толық тамамладым дегени гана келип жеткен.

Қарақалпақлардың басқа урнудыңның ата-бабаларының келип шығулары туўралы дузип фактлестирип айтыулары бизге толық келип жетпеген. "Шежіре"де тек олардан үзіндилер гана қалған.

Мысалы:

Хожайы қызыр Кулшаман,
Қараспырақ ҳәм Қалқаман,
Қалқаман менен Мулқаман,
Ол Хожайдың зуряды екен.

Болмаса:

Мәрт болсаң тууры жауга тий,
Сүйиндик улы Еркен бий,
Сәдирбек жүз басы сәксен бий,
Сүйиндиктин зуряды екен, -

деген қатарлар бар, буган усаған "Шежіре"ден көп паршаларды табыу мүмкин.

Шайырдың бул сөз еткен дәуірлері шама менен қарақалпақлардың ХҮІ, ХҮІІ, ХҮІІІ, ХІХ әсирлерин ези ишине алса керек. Екиншиден, буган қосымша қарақалпақлардың урнударға бөлинуәри сиясий кезқарасларда өз-ара биригип халықлық дәрежеге жетисуәри сөз болады. Бунысыз "Шежіре" ҳақыйқаттан да "Шежіре" болмас та еди. Бирақ бул дәуірлерде толық табылған емес.

Мысалы, бул ҳаққында "Шежіре"де төмендегидей қатарлар бар:

Сол уақта хан Әлбарсхан,
Шығыс дәрәди саҳрадан,
Ҳуким сурди бес қаладан,
Хийуаға хан болған екен.

Әлбарысхан сурди патшалық,
 Патшалықты берди халық,
 Үезири Агадул аталық,
 Ханға үезир болған екен.

Сарсаңнан Әдина тууған,
 Әдина аталық болған,
 Алдинадан Ешнақ Тууған,
 Хийуаға хан болған екен.

Қызыл бастан Нәдир келди,
 Нәдир келип Хийуаны алды,
 Елди алпыс киси өлди,
 Шейит ағла болған екен.

Ғайып Хийуаға хан болды,
 Ол Қоразбек Султан болды,
 Ақыбеті ойран болды,
 Мухаммед инақ болған екен.

Мухаммед улы Әуез инақ,
 Қудай берди хәм дәулет бақ,
 Елтезерхан, Қутлымурат инақ,
 Әуез инақтан тууған екен.

Оннан соң Мухаммед Рейимхан,
 Титиретип турды Гуржистан,
 Жети иқлым Сахип қуран,
 Тамам жұрты алған екен.

Үәлийдур ол Аллақули хан,
 Берди қуда еки жыхан,
 Әдалатлы күтип заман,
 Жұрты абад болған екен.

Дурсы: ХК әсирдегі қарақалпақтардың тәғдири тиккелей Хийуа сиясаты менен байланысты болды. Бердақ шайыр өз "Шежиресин" қарақалпақтардың урыуларының жетилисиу тарихы, олардың халықтық дәрежеге өсип жетіулері, тарихый сиясат-хәммесин есапқа алып қара-

қалпақлардың Хорезм Оазисине келип қонысласа баслау тарихына он екі ата болған деп жуумақластырады.

Мысалы:

Қара мойын Жақсыбайға,
Аннан соңра Аманбайға,
Әл қасыл ол усын бойға,
Он екі ата болған екен,-

деп көрсетеді.

Булардан басқа Бердақ "Шежіре"сінде толып атырған тамаша уақыялардың изі көрінеді.

Біз "Шежіренің" екінші бөлімінің қанша толық емес, көп уақыялардан тек үзінділер ғана қалған десек те ХҮІ, ХҮШ және ХІХ әсірдегі халық әміріндегі болып өткен тарихий уақыялар ізбе-іздікпенен берілген. Бізге бұл уақыяларды әдебиет тарихы жазып қалдырылғандығы менен бақалы. "Шежіренің" жазғаны үшін Бердақ шайырдың творчествосы да бақалы. Әзінде халық тарихын сақлағаны үшін ХІХ әсір әдебиет тарихы да бақалы екенлігінде дау жоқ.

Бердақ шайыр "Шежіре"сінде тек әдебиет тарихы үшін ғана бақалы материаллар беріп қоймастан, халық тарихы үшін де бақалы материаллар береді. Мысалы: Бердақ шайырдың "Шежіресінде" көрсетілуі бойынша қарақалпақтардың тийкары ата жұрты Түркістан болған. Бірақ қайсы уақытларда болса да өз уақытында бұл "Шежіреде" автор тәрепіннен көрсетілген болуын керек алты урыу қарақалпақ Үргенчті де мақан еткен, көп қайлаған. Бірақ уақыттың өтіуі менен Хийуаның ханы өз қарамағындағы халықтарға, соның ишінде қарақалпақтарға да салықты басны салып бұлдірген. Сол себепті қарақалпақлар Хорезмді таслап, Ата жұрты Түркістанға қарай қашқан деп көрсетеді. Бұл тууралы "Шежіре"де де:

Мүйтен, Қоңырат, Қытай, Қыпчак,
Кенегес, Мангыт ақ пылақ,
Бәрі алты урыу қарақалпақ,
Үргенчті қайлаған екен.

Аз емесің қарақалпақ көп,
Мей пұлы деп, мей пұлы деп,
Духарани хамеддар жеп,
Мыңдым біззар еткен екен.

Аты қарақалпақ көнепти,
 Бұнда отырмақ әбесті,
 Қарақалпақ болдығы кешті,
 Жолға дауан болған екен.

Қарақалпақтың бәрі кетті,
 Жаңа дәрьясына жетті,
 Арадан неше ай өтті,
 Ұрып, шаршап қалған екен.

Солай етип, қарақалпақлар Хорезмді таслап, Ата жұрты Түркістанға көшеді. Олардың қашып көшіпті деген хабары Хийуа ханлығына жетеді. Хийуа ханлығы көшкен елдің изинен қуады. Бір неше күнлер жол жүріп, Жаңа дәрьяға жеткенде, елдің ақыллы адамлары Аннакул бий, Әдил бий дегенлер көшіп қиятырған халыққа изимизден жау жететұғын Ұақыт болды, дәрьядан өтип жатқндар деп кеңес етеді. Қарақалпақтың Қондрат ұрыулары Жаңа дәрьядан өтип жатады. Таң ата қуып қиятырған жау жетіп дәрьядан көште өтпей қалған он төрт ұрыуды шабады. Олардың мың адамғын бөнде етип алады. Бұны еситкен Қондрат ұрыуы дәрьядан қайтып өтип, Хожаназар батырдың басшылығында Хийуаның жалғанба Түркмен феодалларынан топтанған әскерлері менен ұрыс салып, жауды Жаңа дәрьяға шекем баслап келген түркмен сардарын қолға түсіреді. Ұрыс тоқталады. Екі жақтан арасында пытым болады. Түркмен сардары менен ұрыста бөнде болып түскен мың адам алмастырылады. Жау кейнине қайтады. Қарақалпақлар Ата жұрты Түркістанға қарап көшіуін дауам етеді.

Енді Хожаназар батыр Бердіқтың "Шекире"сінде бір неше мәртебе тилге алынады. Соған қарағанда ол тарихта болған адам деп есапшамыз. Усы қууғыншы Хийуа әскерлері менен болған ұрыста Бердік:

Хийуаны менен қос болып,
 Хожаназар батыр бас болып,
 Артың, Нұра, Жолдас болып,
 Құрт ойыны салған екен.

Бір қудайдың қамеуінде,
 Ямұт кәліп талуында,
 Үш батырдың жылғында,
 Халық тилектес болған екен, — деп көрсетсе, "Шекире" —

нин және бир жеринде Қоңырат урыўн хэм онын тийрелериниң беллиги-лерин айырып отырып та оларда Хожаназар батыр дегениң болганығын келтиреди.

Мысалы:

Бектең туўнды үш батыр,
Жау көринсе алған екен.

Хожаназар, Сүйиндик, Тилемис,
Яранлардан болған непес,
Бир-биринен кем емес,
Теруғлыдай болған екен.

Хожаназар улы Шералы,
Оннан Мәдрем Есентемди,
Манатай улы елтеди,

Соңы Абдулла болған екен, деп терсетеди.

Бул Хожаназар деген батырдың болганығын дәлилдеуши фактлерден болып есапланады.

Бул жерде баян етилген, халықтың ядында сондай тарийхый из қалдырган уақыяларн қашан болған бул ҳаққында тарийхый мағлыұматларда көринбейди. Әсиресе, "Шежире" деги қарақалпақлардың бурьнда Хорезм ойпатлығына келгенлиги және қайтарып Туркистанға көшкенлиги тууралы тарийхый мағлыұматлар жоқ. Бул уақыялар халық тарийхын толықтырнуға жәрдем етеди.

Бирақ, усы Бердақ шайыр "Шежире" синде гәп еткен уақыя тууралы тарийхыйларда гейпара Хийуа тарийхшыларының жазба дереклерине сүйенип төмендегидей болжаулар бар: "Бердақ шайыр шығармаларындағы тарийхый дереклерди" изертлеуши тарийх ишмлериниң кандидаты Мақсет Тилеумуратов: "Мунис, Хийуада хан болған Шергазхан уақытларында қарақалпақлар устине түркмен феодалларының күшли шабыўлы болганығы тууралы, Арал теңизиниң усти қызыл қанға боялганығы тууралы хабар береди. Автор бул ҳаққында Мунисниң сөзлеринен төмендегидей мысаллар келтиреди. Сол жылы /1715-1716 жыллар болуын керек М.Т./ Марн Шахшахандан, Астрабад, Балханға дейин тау етегиндеги Әтрек хэм Гүрген көнарында отырған қызыл баслар, Туркменлер хырақ /усиршиң бир тури / беріу ушын дослық билдирип, Арал ҳукиметине келди. Аралдың ханы Әуез Бақый бий бир жаққа кеткенлигиниң нәтийжесинде Қызыл баслар хэм

туркменлер қарақалпақларға топылыс жасады. Қарақалпақлар булардың топылысына шыдам бере алмай, балаларын, малларын таслап теңиз усти менен Жаңа суу хэм Сырдарья таманға қарай қашты. Шерғазы хан, Мү-қабийқайханның атлы әскерлері теңиз кәнарларында турып Найманның хәмири Назар Хазы Мнақтың баласы Әуез инақты бес мың әскери менен қалқан қарақалпақлардың изинен жиберди. Бул әмир күш ғайрат қылып, мәмлекетке дұшпан болған қарақалпақларды муз устинде тауып, қатын балаларынан басқаларын өлтирип, теңиздің устин олардың қаны менен бояды. Әлимнен аман қалғанларын аяқ қолына кисен урып, Шерғазы хан-ның алдына алып келди. Хан ол әмирди турли хасил нәрселер менен сыйлықлап, Хийуаға қайтты! — деп көрсеткен уақыясы усы "Шежире" деги Бердақ жазған уақыя болған болуын мүмкин деп шамалайды.

Демек, Хийуа тарийхысы Мунистың жазғанлары, Бердақ шайырдың өз "Шежире" синде көрсетиуи, тарийхшы Мақсет Тилеумуратовтың болжау-ларын бойынша да, қарақалпақлар Хорезмге XIX әсирдеги келип жасау-ынан басқа XVII—XVIII әсирлерде де Ата журты Туркстаннан ауысып келип, бир әсирге шамалас жасаса керек. Және де жоқарыдағыдай тарийхый себеплердің салдарынан қайтып Туркстанға көшсе керек. Себе-би Үргенч халқының жайлаған жери", "Лақабы жеримнің аты Үргенч" деген тарийхый гәплер хэм әпсаналар, хәтте, қарақалпақ классик әде-биятлардың көп ғана шығармаларында да ушрасады. Булар сонғы XIX әсирде келип Хорезмге қарақалпақлар орналасқаннан кейинги шыққан гәплерге усайды.

Бердақ шайыр тәрәпінъя уақтында "Шежирениң" бул моментлери ашық айдын журланған болуын керек. Бирақ уақыттың өтиуи менен, хәр турли себеплер менен тарийхтың бул моментлери жоғалған, бизге келип жетпеген. Тарийхтың бул әҳмиетли бөлимлери де еле изерт-леульди талап етеди.

Өз уақтында "Шежире" де жазған Бердақ шайырдың бул ҳақықат-лығын, Хорезм тарийхысы Мунистың пикирлерин, тарийх илимлериниң кандидаты Мақсет Тилеумуратовтың шамалауларын сонғы дәуирлердеги IX—XIII әсирлердеги "Ай буйыр естеликлери бойынша тарийхый архив-логиялық изертлеулердің көрсетиулерине тийкарлана отырып тарийх

И. М. Тилеумуратов. "Бердақ шығармаларындағы тарийхый дереклер".
Некис, 1968, II—12—бетлер;
Мунио. "Фердоусий ишбағ". Қ. Камалов аудармасы бойынша, 3—бет.

илимгериниң кандидаты М.Мәмбетуллаев "Хорезм ХІ-ХІІ әсірлерде үлкен саясий күшли мәмлөкетке айланаты... Усындай жағдайлар ХУІ-әсірден баслап қарақалпақстан территориясына Сирдерья қалаларынан келген Дешт-Қыпчак көшпелілердиң араласуына себеп болады.

Демек, бул дәгеректеги естеліклер Хорезмилер турк қауимлери: Қыпчак, Әгізлер менен ертеден-ақ араласқан, сөйтип, бул араласнулар туркмен, қарақалпақ, өзбек халықларының қалипlesiу дереклери усы территорияда болғанлығын дәлиллейди¹, -деп тастыққлайды.

Бул жүде дықатқа ылайық, қызық тарихий фактлер хәм пикирлер.

"Шежире"де қарақалпақлар буннан кейин қашып көшиуин дауам етип, ата журты Туркстанға барады. Онда көп жыллар жасайды. Ол уақытларда қимилердиң қайсы жерлерге с араласқанлығын баянлайды.

Бул тууралы "Шежиреде":

Қарақалпақ хәм халық инсан,
Хәр нешик диний мұсылман,
Ата журтыдур Туркистан,
Туркистанға барған екен.

Кенегес, Маңғыт қырық жуар,
Сәр сәбізде Қытай, қыпчак бар,
Жийделі Байсында Қоңырат бар,
Бир неше жыл болған екен, - деп көрсетеди.

Қарақалпақлардың және бир неше қыллардан кейин қайтып Хорезмге Туркстаннан көшиуин Бердақ шайыр қазақ феодалларының шабнуыларынан болды деп көрсетеди.

Мысалы:

Ата бабамыз Байылған,
Желіге құлын байлаған,
Қазақ жау болып қоймаған,
Көп жыллар алысқан екен.

Қарақалпақ көшип булинды,
Көшкени сыйыр жылы еди,

1. М. Мәмбетуллаев. "Ай буйырдиң естелікleri". "Жеткиншек", 1982, 13-февраль/113/, 1982, 17-февраль/114/.

Жұрт сол жерден үш бөтінди,

Үш тәрелке кеткен екен, деп көрсетеді.

Буннан кейінгі дәуір Бердақ шайырдың "Шежире"сінде қарақалпақтардың тийкаргө көп бөлімлері Сырдарьяның төменгі бөлімлеріне көшкен шақашаларының тарихын жырлау менен шекленеді. Бұл автор үшін тарихи заңдылық еді. Себебі, Бердаққа "Шежире" үшін анық исенимді материаллар жинап алу мүмкіншілігі тек төменге қарақалпақтар бойынша ғана болды.

Бердақ шайырдың берген мағлұматтары бойынша Туркстаннан Сырдарьяның төменгі жағасына қарай ең әуелі қарақалпақтардың Қонырат урғулары көшеді. Бұл моментте автордың берген исенимді мағлұматы бойынша он төрт урғу көшпей қалады. Бірақ соң олар Қонырат урғуларына "Шежире"дегі Бердақ шайырдың көрсетуі бойынша "Узақ түсті арамыз, ашықтан жоқ шарамыз, Сонда да көшп барамыз" - деп хабарласып туралы.

Бердақ шайыр "Шежиресиниң" қызық жері Қарақалпақтардың жақын урғуларының бір-бірілеріне бәрхә бір тутас бірге жүргендіклерін көрсетеді. Сыртқы жауларға қарсы биригіп хәрекет етеді. Бундай жақындасу, биригіу оларда халықлық процесстердің қалыптасып киятып-ғавлығын көрсетеді.

Мысалы, қарақалпақтардың он төрт урғуын көшіп келип аман есен еліне (олар бір пүтин қарақалпақтарды, "Шежире"нің көрсетуі бойынша, бір елміз деп есаплаган) жетіуі үшін, жолда оларды жауға шаптырмау үшін оларды, жолдарына адам жібереді. Он төрт урғу да аман-есен көшіп келеді. Бірақ, тағы қарақалпақтар Сырдарьяның төменгі жағаларында отырған қазақтар менен жауласып, қоныс үшін көп тартыстар болады. Біраз бұлгіншіліктен кейін халық және Жаңадарья, Қууандарья бойларына қарай көшіуге мәжбүр болады.

Жаңадарья бойларында қазақ феодаллары менен тынбай урыстар болады. Бердақ шайыр "Шежире"сінде бұл жер жақсы еді, дийханшылық, шаруашылыққа қолай еді деп көрсетеді. Сонықтанда бұл жерден Әмігүлдарьяға қарай Жауынғұр урғуларының көшкендігін Шайыр өз-"Шежире"-сінде жақсы деп бақаламайды. Ол туұралы "Шежире"де:

Жауынғұрды қудай ұрды,

Үш жыл бұрын бұлген екен.

...Үш жылдан соң шұлпақ көшті,

Қудай берді оған есті,

Аман-есен келип түсті,

Жауынғұрға қосылған екен.

...Он төрт урғу көшпөй қалып,
 Жаңа дәрьяға қала салып,
 Қосназар хәм Нуртай болып.

Қазақ пенен шабысқан екен,-деп көрсетеді.

"Шежире"де гөп етилген бұл уақыялар, әлбетте, қарақалпақтардың Жаңадәрья дәуіріне байланысты жақындағы ХҮІІ әсірдегі уақыялар болып есапланады. Усы моментти тарийшларымыз шыныққа туура келетүгн моментти деп есаплап: "қарақалпақ халқының Жаңадәрья дәуірінің тарийхы бойынна гөп мағлұматлар қалдырған"¹ тарийхы деп бақалайды. Хәқыйқаттында ХҮІІ әсірде Жаңадәрья қарақалпақтардың Қытай, Қыпчак, Кенегес, Іаңғыт-Он төрт урғулары-жуз жылға шамалас жасайды. Жерлер өзлестиреди. Бағлар егеди, аалалар салады. Дегерегіндегі барлық халықлардан гәрәссиз жасайды. Қарақалпақтардың бұл Жаңадәрья массивінде жасаған жылларын тарийхшылар "олардың алтын дәуіри, ямаса гәрәссиз дәуірлері"-деп атайды.

Бұл олардың гәрәссиз дәуірінің тарийхының ислери ғана қалған, ал бұл дәуірдің әдебияты хәм искусствосы бизиң дәуірімізге келип жетпегенлиги екенинши.

"Шежире"де усы дәуір тарийхына байланысты мына қосық қатарларын бар:

Он төрт урғу көшпөй қалып,
 Жаңадәрьяға қала салып,
 Қосназар хәм Нуртай болып,
 Қазақ пенен шабысқан екен.

Қазақ етті әр-немысты,
 Аты алаң болып тебысты,
 Қосназар қайтпөй шабысты,
 Қазақтың қырылған екен.

Ат қуарығын талып өрп,
 Қорыққан екен мауды көрп,
 Қосназарды мауға берп,
 Нуртай үйге қалған екен.

¹ М. Тилефурастов. Бердақтың шығармаларындағы тарийхый дереклер.

Қосназарды таслап кетип,
Қашқарылығын намыс етип,
Бир хәпте үйинде жатып,
Нуртай батыр өлген екен.

Тарихшылар Қосназар, Нуртайларды тарихта болған адамлар деп есаплайды. Хәтте, архив материаллар менен салыстырып ХҮШ әсирде қарақалпақлардың Нуртай деген батырының болғанлығын анықлайды¹. Халықтың Жаңадәрья дәуирин "Жүз жыллық", "Гәрәзсиз", "алтын дәуири", "ол жерде 20 000 үйли қарақалпақ болған"², дейди. Енди "Шежире"де Нуртай батыр хәққинда мағлұмат сақланып қалған. Халық әмириңдеги уся тарихий уәқиялар Жаңадәрьядағы қарақалпақларды да Әмиүдәрья бойына, Хорезм ойпатлығына қарай биротала көшиүге мәжбүрлеген жағдайлардан болған. Қарақалпақ халқы Хорезмге бирден көшпеген. Хийуа ханлары, түркмен феодаллары менен өз халқының буриннан Хорезм ойпатлығында жау екенликлерин биледи. Оның үстине, көшип кеткен қарақалпақлардың жауынғыр, шуллик, қоньрат урнуларының жағдайларынан хабарлар болып туралы. Соның ушын Хорезмге Хийуа ханларының қарамағына көшиү мәселелери де халықты көп ойландырган мәселелерден бири болған.

Усыған байланыслы бир уәқия бар. "Шежире"нің көп бөлимлеринин толық жыйнап алынабаранлығы себепли ондағы қашалғы, қайсы уәқиалар екенлиги белгисиз болып келеди.

"Шежире"де мынандай мағлұмат бар:

Хәқ бийли қараттың инсан,
Мүшкәлимди еткәл аңсат,
Нарадайдың улы Досан,
Досан батыр болған екен.

Ол туғыр досанла қалды,
Досан малға тамға салды,
Мал бөлишип ения алды,
Туғыр тамға салған екен.

1 М. Тилеумуратов. Бердақ шығармаларындағы тарихий дерек-
лер. Неқис, 1968, 13-19-беттер.

2 Сонда. 13-19-беттер.

Бабасындур бий келетай,
 Батыр досая, батыр естай,
 Узақ, Меҳдир, бий Касибай,
 Ол хәм алты болған екен.

Дәулетлиден дәулет кетти,
 Бий дәулетке нәубет жетти,
 Бир он жети батыр өтті,
 Ол досанның зуряды екен.

Тасадикдур малы-жаны,
 Қарсы болғаны бар инсаны,
 Шайтанға мағзур Хийуа ханы,
 Алдап шаңырттып алған екен.

Қызыл шатыр, жасыл шатыр,
 Бәршесин жаратты қәдир,
 Сол айтқан он жети батыр,
 Хийуа ханның өлген екен.

Он жети батыр әлип қалды,
 Аң үйге қара байланды,
 Матам тутты ел қийланды,
 Қайғы шегіп жылаған екен.

Дузин тырнап жара салды,
 Он жети үйге қара салды,
 Соннан қара мойын болды,
 Себеби сол болған екен.

Бау қорқар мәрттиң дузинен,
 Мәрт тууар мәрттиң изинен,
 Касибай бийдің қызынан,
 Ол үш батыр болған екен.

Патла минтен алган тахты,
 Үш батыр хэм карақалпақты,
 Дайыс Ғустем инақты,
 Қарқыратып шалған екен.

Малы дунья үлесе зерден,
 Болмас бахасы ғәуһәрден,
 Қанларын он жети ерден,
 Хәқыйқаттан алған екен;

деген бар. Бул да ХҮШ әсирлерге тийисли емес пе екен? Буны бирақ Бердақ шайырдың шығармаларындағы тарихий дереклерди изертлеуши М.Тилеумуратов ХҮШ әсирдеги тарихий уақыя болуы мүмкин деп шамалайды¹. Бирақ ол бул уақыяларды тарихта болған уақыялар деп есаплайды. Себеби, ол экспедиция дәуиринде ел ишнен казып алған төмендегидей материалларға сүйенеди. "Бухарадағы карақалпақлардың Досан деген батыры бар екен. Соның өзинен дөреген 17-шаңырағы болған. Ол Бухарадағы карақалпақларды Хийуага көбирмеген. Хийуа ханы Хожанияз бий дегенди сол Досанды алдап экен деп киберген. Хожанияз баласы Еланияз деген менен Досанды уялтлеп, Хийуага алып келген. Хийуа ханының алдында да Досан Хийуа ханының қарамағына көшип келмей турғанын билдирген. Хан Досанга хэм оның бес баласына уу берип өлтирген.... Бул еки мағлыұматты, басқада көп санлы мағлыұматлар менен салыстыруу арқалы Бердақ шежиресинен келтирген уәзиндини карақалпақ халқының ХҮШ әсирдеги аяншылы тарихының бир моментлери болуы керек деп ойлауға имканият бар²," деп көрсетеди.

Биз "Шежире"де гәп етилген ХҮШ әсир, ямаса карақалпақлардың Заһадерья дәуири деп аталған уақыяларына байланысты тарихий қардайларды көрип отырып, халық өмириндеги уақыялардың характери, зағдай, сиясатты есапта алып отырып бул тарихий хәдийсе да сол карақалпақлардың ярымы, я шереги Хийуа хандығы тәрәпте қалғаны, еже Заһадерьяда жасап турған пайытларындағы тарихий бир көринис емесе пе екен деп шамалаймыз.

Себеби, бул уақыя ХҮШ әсирде болса ертәректэй, ал ХҮШ әсирде

1. М.Тилеумуратов. "Бердақтың шығармаларындағы тарихий деректер". Нөкис, 1968, 9-бет.

2. Сонда, 9-бет.

болса тарихий уақыяларға жақындай болып көрінеді. Егер, бұл ХҮІ-әсирдегі уақыялар болса, Хийуа-қарақалпақ қатнасықтарын ерте уақыттардан баслау кезек болмас па екен.

Бердақ шайыр "Шежиресиния" барлығы толық сақланып қалмаса да, ондағы халықтың тарихий тәгдірлеріне үлкен өзгерістер жасап кеткен, үлкен-үлкен уақыяларды сөз еткен моменттері үзінді-үзінді формасында сақланып қалған.

"Шежире"дегі бұл уақыяларға қарап, тек бұндай уақыялардың қашан, қайсы әсирде болғанын анықлау ұсаған әхмийетли уақыялардан да әхмийетлиред онда пешіруге тийісли болған әдебиетли хэм тарихшылар үшін проблема қатаң. Мысалы, қарақалпақтардың Мандаларья дәуіри олардың әмірлерінде ең бір сиртқы қушпанлар менен мұдағы бір тарихий гүреслер менен толы. Бұндай гүреслердің көбіси, мал жайлау үшін болғанын менен көбірек ол гүреслерде басқа халықтардың миллий бөлинушілік, миллий характер ийелеушілік, территориялық жақтан беккемлениушілік, ажыралып шығушылық, өзін-өзі белгилеушілігі ұсаған тарихий бірлік үшін гүреслері көрінеді. Себеби, үлкен территорияда жасаған халық еле бір Түркстаннан басқа белгилі өз территориясына иіе болмай атырғанлығы, сол себепли Үргенч, Әміу, Сыр, Арал бойлары, Қууан, Мандаларья бойларын көріп атырғанлықтары, өз территориясын кеңейтіуі үшін хәрекеттері, әсіресе, миллий жәмленушілікке урынды атырған дәуірлері екенлігі көрінеді. Себеби, "Шежире"де қарақалпақтардың Түркстаннан шығып Үргенчке шекем келтіуі, қайтыуы да Түркмен, гә Қызыл ашлардан шабылуы, гә Хийуа ханнның әскерлерінен қырылуы, гә қазақ феодаллары менен сауал, яғна олар менен тынбай урысулары гәп болады. Бірақ қандай қиыншылық, жаугершілік, қолайсыз жағдайлар жүз берсе де, қарақалпақтар үлкен өз территорияларына кем-кем иіе болуы, хәтте, бекиніп қиятырғанлығын көрсететугін да белгилер бар. Үсы тарихий дәуірлердің характерли өзгешеліклерін көрсетіп қалған әдебиеттің толық сақланып қалмағанын өкінишли. Үсындай ХҮІІ-ХҮІІІ әсирдегі қарақалпақ ұсаған бір миллетке тән болған тарихты реалы шебер жазып қалдырғанлығы себепли Бердақ шайыр "Шежире"си қарақалпақ жазба мәдениетінде теңі-тайы жоқ бахалы жазба естелик болып отыр.

Сондықтан да Бердақ шайыр "Шежире"син изертлегенімізде, ондағы уақыялардың дүриси, қәтесін, болған болмағанын, қашан, қайсы жерде, неге болғанын анықлау менен гана шегараланғанымызда, "Шежире"ның құндығында кемитіп аламыз. Бұның өзі "Шежире" болғанын үшін

бахалы шығарма. Өйткені, ол сөзсіз халық тарихына байланысты уақыяларды сөз етеді. Оның XIX ғасырда Бердақ шайырдың творчествосында көрінгенлігі үшін де бахалы. Себебі, сол дәуірдегі тарихий дәуір XIX ғасыр қарақалпақ классик әдебиаты уәкилдерінен, сауатлы адамдардан соны талап етіп тұрған еді. Олардан басқа ол ғасырда халық тарихын жазатуғын сауатлы адамдар жоқ еді. Сол жемілетілік талапты классик шайырлардың ишiнен Бердақ жазды. Тек оны Бердақтай халық турмысын терең білген, сауатлы, шайыр, бақсы, тарихшы адам ғана жаза алуын мүмкін еді. Солай етіп, оны жемілетілік тарих Бердақ арқалы қарақалпақтардың бахыты үшін жаратқан еді.

Бердақ шайыр "Шежіре" жазуға бірден келмеген. Ол көп санлы лирик шығармалардың авторы, оның үстiне, "Айдос бий", "Ерназар бий", "Амангелди" ұсаған халық батырлары қаққындағы дөстанларды бийкарга дәреткен жоқ. "Ақияқ патша", "Еркесай" ұсаған дөстанлар да мақсетсiз дәретилмедi. Булардың барлығы автордың "Шежіре"ни жазуға келетүгiн жолларындағы шеберліктерди жетистирip қиятырғанлықларын көрсетіушi әдебиат тарихындағы фактлер болып есапланады.

Сонлықтан да "Шежіре"ниң хәр бир гәп еткен дәуири үлкен ойлануды талап етеди. Бунда уақыялардың изин қууышылық тек оны анықлаулар менен шекленіушілік пенен шегараланыудан автор қумыста аулақ. Бирақ соны айтқымыз керек "Шежіре"дегі уақыяларды анықлау арқалы автордағы ойларды, мақсетлерди, шеберліктерди, приемларды, халық тарихын жасаған новаторлығын белгілейміз.

Мысалы, "Шежіре"ни қосық пенен жазушылық ол да өз дәуірінин традициясы. Ол ұлыұма Бердақ шайыр творчествосында "Шежіре"ниң көриніуи тек оның жеке творчествосында ғана емес, ал сол XIX ғасыр қарақалпақ классик әдебиаты үшін жаңалық-новаторлық. Ал, бул жаңалық қалай жасалған, қандай прием, қандай стильди, шеберлікті, тиліңи талап еткен, оны изертлеу арқалы ашып барылады. "Шежіре"ни изертлеудің қиыншылығы да сонда. Изертлеуште бул тарих қаққында гәп етіу хәр қандай көркем шығарманы изертлеуден қиын.

Тарихшы М.Тилеумуратов "Бердақ "Шежіре"си қарақалпақтардың Жаңадәрья дәуири үшін көп материал береди,"-деп жүде дұрыс көрсетедi. Ол бул дәуірдің тек тарихты изертлеуден де басқа қиыншылықтарының бар екенлігін түсінген.

Бердақ шайырдың "Шежіре"де көрсетіуи бойынша қарақалпақтардың Жаңадәрьядан Арал теңизинің этирағына, Әмілдәрья бойларына көшү, Хийўа ханлығының қарамағына толық етіу тарихы көп дәуірлерди өз

ишине алады. Олардың Арка Хорезмге толық келип орналасуында Әлиуа ханлыгынан да бөтер қарақалпақтардың өз ишiнен шыққан бийлерi де үлкен роль а. қарған. Ал, Маңадәрья қарақалпақтарын Арал, Әмiу бойының қарақалпақлары көширiп келiуде ләнжеллесiп қалмауды, кеуил қалыспа болмауды—қулласы, миллий бирлiкти бузбауды, ауыз бирлiкти сақлау сипосатын да көзде тутқан. Себеби, еки жақта еки бөлек Әмiу, Арал бойы, Маңадәрья қарақалпақтарын қарақалпақтар бир-бирлерiнен гәрезсиз узақ уақытлар, хәтте, бир, бир ярым әсирлер дәуамында бөлек жасасқан. Буны бириктириу, бирге жасасуу, бир-бирлерине жақын жасау усаған процесслерди де көзде тутқан. Сырды жоқары қаралап көшкен қарақалпақтарда бир-бирлерiнен, биротала қол узип қалмағанлықларын көрген. Бул жақын территориядағы, Маңадәрья, Арал, Әмiу қарақалпақтарын бириктириу сезимлерин пайда етсе де керек.

Маңадәрья қарақалпақтарына қосилуу сезимлерин көбирек Әмiу, Арал бойының қарақалпақлары ойласа керек. Себеби, биз "Шежире" де еки турлы пикирди гезлестиремиз. Биринчиси, Маңадәрья қарақалпақтары арға Хорезмге көшкүди қалемегенліклерин көремиз. Ал, Арал, Әмiу бойларына бұрын көшип келген қарақалпақтар Маңадәрья қарақалпақтарын өзлериниң қасына көширiп келгиси келгенлигин көремиз. Тийкәрiннен да "Шежире" гиң көрсетиуи бойынша Мүйтен, Қоңырат, Қыпчак, Кенегес, Манғат урнулары, қулласы, қарақалпақтың Он төрт урнуу бәрхә отырса да бирге отырып, көшседе бирге көшип жүрген. Тек ХҮП әсирдин ақырынан ХҮП әсирде толығы менен гана бир әсир ямаса бир ярым әсир бөлеклесип жасасқан. Тирақ халықлар бир бирлерин менен қушили қарын қатнаста болған. Ал араларының узақ түсиуи, бөлек-бөлек территорияларда жасауи, сыртқы душпанларға қарсы түрес дәуирлеринде биригиу зәтурлигин көрсетсе керек. Бул қарақалпақтардың бир-бирлерине тартуу усаған гуманисттик хәм интернационаллық сезимлерин оятқан хәдийселерден бири болған. Бул тарихий мәселелерге жоқарыдағы айтқанларымыздай көбинесе Арал, Әмiу бойларының қарақалпақтарын қызыққан.

Маңадәрья қарақалпақтарын қалай қосуу керек, жай шақырысып па, келисип пе, мәжбүрлеп пе—бул мәселелерде қарақалпақ бийлериниң ишинде де өз ара даулар болғанлығын көремиз. "Шежире" де мынандай қатарлар бар:

Қызық шатыр, жасын шатыр,
Орыста бар Губернатор.
Айдос бий хәм Рустем батыр,
Дәсмә-дәс айтқанда екен.

Рустем айтты Қоңыратсаң,
Көл қарақалпаққа сыбатсам,
Кәуіеки қарақалпақ қоңыратсаң!

...Айдос айтты Қоңыратпаң,
Шыңы Қоңырат хасыл затпаң,
Алдас, Гәуҗар мен полатпаң,
.....

Хизмет еттім хан ынаққа,
Аға болдым қарақалпаққа,
Бір силтеген шығанаққа,
Менң баланды алған екен.

Айдос бийдің сөзі етип,
Намысы келіп ар етип,
Екі муринван қая кетіп,
Еси ауып қығылған екен.

Бұл фактлик материалларға қарағанда, қарақалпақтарды тынышлық еол менен асықпай еркин бірлестіріу позициясын Айдосбий тутқан болса керек. Айдосбийдің бул принципі ХУШ әсирдің екінші ярлындағы, ХІХ әсирдің тап бас гезіндегі Хийуа ханларының метолы еді. Себебі, бул жылларда Әміүдәрья Арал бойындағы қарақалпақтарды хәм олардың союзниклерін бағындырыу үшін оларға Хийуа ханлары бір неше сапар қауынгерлік атланыслар менен қатар дипломатиялық та атланыслар жасаған еді¹.

Айдос бий тубинде қарақалпақтардың бір-бірлеріне қосылатуғынлығына көзі жеткен болуы мүмкін. Егер, қосылса, Хийуа ханлығына бағынады. Бул жағдай Хийуа ханлығының алдында өзінң үлкен роль ойнайтуғынлығына оның көзі жеткен. Сол себепшіден де, бириншіден, ол әуелгі уақытларда халықты өзінен урқитип алмау, екіншіден, жүдә пайытлы моментти излесе керек. Себебі, Айдос бий менен Рустем арасындағы даудың характері усындай.

¹ История Каракалпакской АССР. Том. I., Ташкент, 1974, стр. III-III4.

Ал, каракалпактың басқа бийлеринде басқаша пикир болуы мүмкин. Мысалы, Хийуа ханы Арал, Әмиу бойынның каракалпакларын жауынгерлик урыста өзине қаратты. Егер, барлық каракалпак халқы тез биригип, Хийуа сиясатынан қутылууды ойлап биригю процессин тездеттируге асықты ма?! Бул белгисиз!

Ал, Әнадарья каракалпаклары да арқа Хорезмге көшиудин устинде көп ойланғанлығы жөнинде де тарихый документлер бар. Мысалы, Имаман бий Хийуа ханларына өмир бойы душпан болып, каракалпакларды Хорезмге көширмеудин, керисинше Дәшти /Дәсти/ қыпчак районларына көшириудин тәрелтаны болғанлығы, Хорезмге көшер уақытларында оның қартайған ағам екенлиги тууралы, каракалпакларды Хийуа ханлығы жаулап алған уақытларда ол мәмлечетке душпан адам сыпатында Хийуа ханлары тәрелинен бийлик жәмелинен тусирилгенлиги тууралы мағлыұматлар Хорезм тарихыйларының мийнетлеринен белгилі¹.

Бул тарихый документге Әнадарья каракалпакларының Хорезмге көшиуи устинде көп ойланғанлығын көрсетиуши фактлерден бодып есапланады.

Бердақ шайыр "Шежиреси"нің көрсетиуи бойынша Айдосбийдин сиясаты иске асады. Әмиу, Арал бойынның каракалпаклары өз-ара келисимге келсе керек, Әнадарья каракалпаклары көшириуге тынышлық мол менен атланыс жасайды. Бирақ атлангысты Хийуа ханы басқарады. Бул тууралы Хийуа тарихыйсы Мунистин қалдырған мағлыұматларына жәм тарихыйға қарайық? "Әнадарья бойындағы жасаушы каракалпаклардың Қытай рууы... Бухара әмири Хайдардың қарауына өтуге ант бергенлиги жәм ханның қарамағынан шығып бағыныудан бас тартқанлығы, оларды бағындыруу үшін хан Қутлымурат инақты өз әскерлери менен тайынлағанлығы айтылады. Тарихый Мунистин жазуында оның қарауына өз жақларынан адамлар жибереди. Соның ишинде тарихый Мунистин де хан Қутлымурат инақтың қарамағына береди².

Айдос бул иске үлкен роль ойнайды. Ол Хийуа әскерлериниң атлангысларына араласып, каракалпак ауылларына урыс ашты.

¹ М. Тилеумуратов. "Бердақтың шығармаларындағы тарихый дереклер". Нөкис, 1968, ІВ-бет.

² А.Н. Самойлович. Сокращенный перевод отрывка из Хивинских хроник XIX века о хивинско-каракалпакских отношениях. Материалы по истории каракалпаков. М.-Д., 1935, стр. 98.

Айрым жагдайларда "парламентар" келистариушилик роль этканын, Бандарья каракалпакларынын Хийуа ханлыгынын властын кабыл етиуге, ҳар жақлама угитлеуге талпынды¹, - деп көрсетеди.

Бундай фактлик материалларды Бердақ шайырдын "Шежиресинде" де беремиз.

Мисалы:

Патшада бардур алтын таш,
Кулай берди дәулет ҳәм бағ,
Айдос бий, Кутлмурад инак,
Лаңиң тартып келген экен.

Ҳәр кыште бир барды несип,
Хийуа ханның кеуили өсип,
Атысып, дабистай елвесип,
Он төрт урғуды алған экен.

Душпанның дадын өширип,
Достың гүнасын кеширип,
Он төрт урғуды кеширип,

Басаң Айдос келген экен, - деп көрсетеди.

Солай этип, "Шежире"ниң айтуун бойынша да Бандарья каракалпакларынын Хорезми ойпатлыгына көшип келиуинде, әсиресе, Хийуа ханлыгына багыннуунда Айдос бийдин үлкен роли болганлыгы сөзсиз. Бандарьядан көшпеймиз деген урғуларга зорлық жасаган Ушума көбисин сөйлесиү, көндириү жоллары менен көшпуге қайыл еткен. Бул Айдос бий ушын да, әсиресе, Хийуа ханлыгы ушын қолайлы жагдайлардан бири болып есапланған. Бул туғралы "Шежире"де:

Ҳәр кыште бир барды несип,
Хийуа ханның кеуили өсип,
Атысып, дабистай елвесип,

Он төрт урғуды алған экен - деп көрсетеди.

Қосықта үлкен мәни бар. "Шежире"ниң авторы каракалпаклардын өзлери Хийуа ханлыгын душпан деп есаплап журип, және өзлери урыссыз, зорлықсыз өз ерклери менен Хийуа ханлыгына багыннуун "ҳар-

¹Исчерки по истории Каракалпакской АССР., Том. I.,

кимге барды бир несиб" деп бул тарихий хадийсеге хайран калуушылык пенен айтып отур. Буны Бердак шайы да өз шыгармасында хайран каларлык уакыя деп айтып отур.

Албетте, Маналарья карақалпақларының бундай еркин Хийуа ханлыгының пухарашылығына өтүгине Айдостан басқа да карақалпақ бийлеринин үлкен роллери болса керек.

Маналарья карақалпақларын урхиссыз, қан төкпей шығын болмай алыу Хийуа ханы үшін да жақсы. Маналарья бойныдағы көп ел карақалпақларды Хийуаға аңсат бағындырып бергенлиги себепли карақалпақ бийлери Хийуа ханынан көп сыйлықтар алған және де олардың көп уақытларға шекем халқының үстінде Хорезм ойпатлығында еркинирек бийлик еткен. Сол себептенде олар өз халқыча еркин шекленбеген характерде салық салған. Бул сиясат ханлық төрепинен шекленбеген.

Бул тарихий процесстың дәуірлеринде ханнан кимнің қанша дүнья алғанлығы белгисіз. Ал Бердак шайырдың "Шежире" де көрсетіуі бойынша бул тарихий уақыяда үлкен роль ойнағаны үшін Айдоос бийге Хийуа ханы талықтан оған хаяллыққа бир қыз сыйлық еткен. Ол Пилла қыз деп атанған. Ханнан хаяллыққа сыйлыққа алған қызы үшін Айдоос бий үлкен той берген. Бул хаққида "Шежире" де төмендегідей қатарларды көреміз:

Ад етип қадир алыны,
Нақ салы салық тилланы,
Сыйға берип қыз Пилланы,
Айдоос баба алған екен.

Айдоос бий сыйға қыз алып,
Қыз алып кеудели хошланып,
Тамаша ойын басыланып,
Бақсы, журау айттырған екен.

Журди Айдоостың қәлемі,
Қыз-келянлердің сәлемі,
Сондағы айтқан сөзлери,
Неқыл болып қалған екен.

Еллім кешті сарсабыста,
Дарья қуыр көк теңизге,
Қауар артылып гарра еткізде,
Қонират зорлық қылған екен.

Усылай болып қарақалпақтар Хорезм ойпатлығына биротала көшіп келгеннен кейін олардың барлық жәмийеттік мәдениет өмірлері тиккелей Хийуа сиясатна гәрәзлі болып қалады. Соның үшін авторының "Шежире"си енді бұл дәуірлердегі Хийуа хандарының тарихыларын жақсы да гәп етеді. Бундәсіз жақнықатта оның "Шежире"си шежире болмаған болар еді. Бірақ "Шежире"нің бұл дәуірде толық сөз еткен моментлері де толық емес. Толық табылған да емес.

Біз өзиміздің бұл пикирлеримізді дәлділіу үшін төмендегі қатарларды келтіруге мәжбүрміз:

Сол уақытта хан Әлбарис хан,
Шығыс дәрәди сахралан,
Хүкүм сүрди бес қаладан,
Хийуа хан болған екен.

Әлбарис хан сүрди патшалық,
Патшалықты берди халық,
Ұзәри ағадул аталық,
Ханға ұзәир болған екен.

Сарсаннан Адийна туған,
Адийна аталық болған,
Әдийнадан Елиная туған,
Хийуаға хан болған екен.

Қызыл бастан Нәдир келди,
Нәдир келди Хийуаны алды,
Ели алғас қисә өлди,
Шейит ағла болған екен.

Ғайып хийуаға хан болды,
Қоразбек хәм султан болды,
Ақнәсеті ойран болды,
Мухаммед инақ болған екен.

Мухаммед улы Әуез инақ,
Қудай берди дәулет хәм бағ,
Елтәсерхан, Қутлемурад инақ,
Әуез инақтан туған екен.

Оннан соң Мухаммедрейим хан,
Титиретти Турди Түркістан,
Җети ықлым сәхил қыран,
Тамам жұрты алған екен.

Уалийдур ол Аллақулий хан,
Берди қуда еки қиқан,
Одалатлы күтип заман,
Турты абад қылған екен.

Мине, усылдай етип автор тәрәпинен халық тарихы шеберлик пенен өз дәуириниң саясаты менен байланысы қазылған.

Бердақ шайыр "Шежре"де Хийуа ханларының тарихын хронологиялық тәртіпте дурсы береді. Мысалы: Аллақұлхан /1825-1842 ж./, Мухаммед Әминхан /1845-1855 ж.ж./, Қутлымурат Инақ /1855-1856 ж.ж./, Саид-мухаммедхан /1856-56-жыллар/ хәм т.б.лар.

Енди "Шежіренің ең әҳмиетли бәлетин қурайтуғын қарақалпақлардың Хорезм ойпатлығына келип орналасқаннан кейінги тарихи ҳаққиңиңағы бәлеті жоқ. Бул дәуир "Шежіре"ниң улкен бир ғақыяларға бай дәуири болуын керек. Оннң уос бәлетин излестириу, әл ишнен қыйнап алыр қалыу ҳәзирге шекем ҳәтқиһиниң де ойына түспеген. "Шежіренің" сонша қыйн дәуирин, мысалы қарақалпақлардың келип шығысы, урғулық халық дәрежелерге жетиуин, Түркістан, Хорезм ойпатлығындағы тарихларын жазған Бердақ-әзи жасаған хәм кәзи менен көрген тарихты жазбады ма екен?!-деген ой тууады. Ямаса Бердақ қарақалпақлардың Хорезмге келип орналасқанға шекемги тарихын ғана жазды ма екен? Ал олай дейгч десек, XIX әсирде Хийуада ханлық еткен ханлардың тарихына саспа бас тоқтаған. Хийуа ханларының тарихи ҳаққиңиңа жазып, ол саясат пенен бирге жасасқан халық тарихын жазбады ма екен деген де ой тууады. Жазған болса, бул момент неге елеге шекем табылмайды?

Бирақ Бердақ шайыр "Шежіре"синиң буннан кейінги дәуири бирден былай деп жууақланып кеткен:

Қара мойын Масыбайға,
Аннан сонра Аманбайға,
Алхасыл ол уос бойға,
Он еки ата болған екен.

Нәшметге дунья мал берди,
Нәшметге илим ҳал берди.
Маран тақалдым тил берди,
Тәдбир нәсип қылғай екен.

Бердимурат ҳақтөн кулы,
Саҳрада өскен бұлбұл,
Бул шежирени жылқы жыл,
Халыққа мәшхур қылған өкен.

XIX әсирге тийісели қарақалпақлар тарихы оның өткен дәуірлер-дегісінен қыйын емес. Шынында да, Бердақ шайыр халық үшін тарихтың ең зарур тәрептерин жазып қалдырған.

Енді Бердақ шайыр "Шежире"сін оқып отырсаң, көп нәрселердің издерин табасан. Мысалы, ұлыма айтылып киятырған мазмунға байланыс-сыз қандай да бір тарихий жақияларды гәп өткен қадийселерден гәйншлер сақланып қалған. Оған төмендегідей көп мәнилі қосық қа-тарлар болғандығын аңдататуғын, бірақ оның бәри жоғалып тек оннан бір кунлық қалғандығын дәлилдейтуғын, биреу—биреуіне ұқсамайтуғын "Шежире"нің ишнде сақланып жүрген куплеттердің гууасы болама.

Мысалы:

Шығыс хаслы күннен болған,
Иванарма—гәйбір инсан,
Жети Судтан хәм Ярымхан,
Шығысханның әуламы өкен.

Хан хәкметтен жууап алып,
Бүйрек жолға қала салып,
Үш урыуға патша болып,
Кеудандығысын қылған өкен.

Қаласын маңлым сайлады,
Душпаның жолын байлады,
Адам қосып қос айлады,
Еңілер залым болған өкен.

Туркстанның жолы алыс,
Он төрт урыу етте налыс,
Урып көмш көмш қамис,
Жалған уәде қылған өкен.

Он төрт урыу арымансың,
Көриң инсанның шалысың,
Көрсетип көмш қамисың,
Қоныратты алдыған өкен.

Өшпү тилдин бар ийеси,
Кеулимде бардур Шежиреси,
Бәршениң ата-бабасы,
Соннан малым болган экен.

Жетигс сексен жаста өзүм,
Бир көзім бар, жоқ бир көзім,
/Бул соңыр болдым дегенди аңлатпайды/
Уақтым етти жокдур ҳазим,
Гүл жапырағы солған экен.

Не жақсы заманди көрдүм,
Жети сәкиз ханди көрдүм,
Үш дәуір заманди көрдүм,
Заман шеп айланған экен.

хәм т.б.усындай ульүма аңлататугын мәңилерине қарағанда, "Шежире" ге байланыслы, бирақ айтылып киятырған ондағы пикирлерге байланыссыз, қандай да бир гәп етилген үлкен уақыялардан үзиндилер екенлиги көринип туратугын жекке, жалғыз құлметлер жүдә көп ушырасалы. Бердақ "Шежире" синиң өзи бәлим-бәлим уақыялардан ибарат жүдә көк композициялы үлкен полотнодағы шығарма болыўна қарамастан, жоқарыдағы биз калтирип өткен құлметлер сол бөлөк уақыяларға байланыссыз болғанлығы ушын терип алынды. Бул бир жағынан өз дәуириңде Бердақ шайыр "Шежире" синиң жүдә үлкен болғанлығының да тууасы.

"Шежире" қарақалпақ тарийхи, этнографиясы, әдебияты, тили ушын көп материаллар беретугынлығы сөзсиз. Бердақ шайырдың бул тенитайы жоқ саҳалы документи толығы менен бизге келип жеткен жоқ. Бул ҳаққында бир неше мәртебе жұмысымызда гәп еттік. Мүмкин оның көп жерлери ҳақыйқый халық тарийхына туура келмеуи, хәтте, қарама-қарсылықлы жерлери де болыў. Соған қарамастан қарақалпақлар тууралы дәслепки жазылған тарийх болғанлығы себепли баҳалы. Қисқасы, Бердақ шайырдың "Шежире" си қарақалпақлардың өзлери тәрәпинен жазылған дәслепки тарийх. Сонлықтанда авторды илимпазлар "қарақалпақ халқының биринши тарийхлиси" – деп бийкарга атамаған. Бул Шежирениң тарийхилық жағынан қуңлылығы. Сол себепли тарийхлы Мақсет Тилеумуратов өзиниң "Бердақ шығармаларындағы тарийхый дереклер" деген мийнетинде шайырдың бул шығармасын тарийхый аспектте қараған. Сонлықтан да оған тарийхый көз-қарастан баҳа берген. Автор ондағы тарийхый дереклерди излеген хәм буны тарийх ушын қуңлы материал деп қараған.

"Шекире"ни лингвистикалык аспектке де, көркөм-эдебий критикалык аспекктен де карап изертлеу мүмкин. Биз оны эдебий аспекктен карап XIX эсир каракалпак классик эдебиятынын сайланды тарыхый ыңгармаларынан деп эсеплеп, буңда автордың көркөмдүк шебердүк проблемасы ҳақкында төп еттүк.

Биз уш тарыхый ыңгарманы изертлегенимизде, бириншиден, автордың улыўа түркий семьялас халықларға төп болған, эсиресе, саўатлы прогрессивлик характердеги адамларға төп традиция болып қалған халық шежиресин жазуу дәстүрин өздестиргенлигин ҳәм ондағы Бердақтың шеберлигин қарастырдық. Онда автордың тарыхты қайсы көз-қарастан, қайсы позициядан турып жазуун көрдүк.

Бунда авторға "Шекире" жазуўа өз дәуириниң жәмийетлик талабы, өз халқының раўажлануу процесси мәжбүр еткенлиги көринеди. Ол бул мәселеде тек эдебият ҳәм искусствода халыққа хызмет етүүдин ажалы үлгисин көрсетти.

Бердақ шайырдың бул ыңгармасын әпиўайы бир дәретпе деп қарауға болмайды. Болмаса онда тек каракалпаклардың тарихы жазылған, сол себепли ғана баҳалы деп көрсетуу де жеткиликсиз. Буның еккинши тәрепи бар: Бгер "Шекире" устынде ислегенде, бул ҳақкында автордың пикирлерин табыўды қарастыранда, улыўа тарыхтағы, мәдениеттағы традициялық қуобылысларды өздестирүү, раўажландыруу шеберлигинен де тысқары, басқа да әҳмийетли мәселелерди жүзи ашылады. Мысалы, XIX эсирде каракалпаклар тарыхқа поэзия менен жазылған. Ол не себеп поэзия менен жазылды? Не себеп проза менен жазылмайды?! Оны не себеп тек Бердақ шайыр жазды?! Басқа жазбады? -дегенге усаған толып атырған саўаллар устынде ойлануўға туўра келеди ҳәм оған қуўап излеу керек.

XIX эсирде халықтың раўажлануу процесси жазба тарыхты дәретүүди, елдиң ойшыл, прогрессив адамларының алдына үлкен талап етип қойды. Бул сөзсиз. Бирақ бул жылларда каракалпаклар жағдайында халық тарыхының жазылуы да, жазылмауы да мүмкин еди. Бирақ, буны өз дәуириниң прогрессив адамы, терең ойшыл, ылимпаз адамы Бердақ шайыр жазды. Оны ол поэзиясы менен жеткерди. Поэзия менен тарых жазуу ҳәр қандай тарыхты жазуудан қыйын еди. Соған қарамастан ол бул аўыр уазыйпаны өз мойнына алды ҳәм питирди.

Мине, Бердақ шайырдың тарыхтағы ҳәм мәдениеттағы роли. Бул бизди бүгінги күнимизде XIX эсирде халық "Шекире"синиң жазылуу фактылиги менен ғана қуўандырып қалмастан, XIX эсирде каракалпаклардың жәмийетлик сақасының раўажлануу дәрежесин, биринши дәретте

халықтың процесстин өсип жетиліскендігін көрсетуші тарихий белгілер, де еді.

Соның ұшына та XIX ғасыр қарақалпақтардың тарихында хәр қанша аулымныңқа қарса қатар қасарсып турған жылдары болды.

Бірақ және бір әхмілетші тәрепін бул тарихий қууалкершілікте шайырдың поэзияда өз күшіне исенетугығын былай ұрсын, халық тарихының поэзия менен жазылуы, біріншіден, бул үлкен поэтикалық шеберлікті де көрсеткендігі сөзсіз. Екіншіден, XIX ғасырда қарақалпақ әдебиаты поэзия жанрында шығыс классик әдебиеттарындағы традицияларды еркін өзлестіргендігін хәм рауақландырып жетилестіргендігін көрсетті. Оның үстине, бул бір миллий әлеумий қуаныс қалпысып еркін өз идеологиясын пропагандалау құдіретлілігіне ерлікпендігінде көрсетуші ғылымдар болып та саналады.

Және де Бердақ шайыр "Шежіре"сінің әхмілетшілігі — бул жазба тарих арқалы XVI—XVII—XVIII ғасырларда хәр қиылы тарихий жағдайлар менен тым-тұсқа бөлініп тараған қарақалпақтардың басқа түркий семьялас халықтардың көз алдында Хорезм Оазисіндегі қарақалпақлар арқалы қайта және өз әдебиатына, искусствосына, тарихына ейе халық болып жетиліскендігін көрсетуші тарихий бір фактылық болды. Бул жарыққа Бердақ шайырдың "Шежіре"сі өз уақытыларында басқа халықтарға тарамаса да, дүньялық тарихий хақықатлықты жазып қалдырған үлкен тарихий документалық жазба естелік болып та есепләнәді. Әйткенін, бул арқалы түркий семьялас халықтардың шынне әйем-замандардан баслап қарақалпақтардың ұрып-әдетін, салт-санасын, мәдениетін, тарихын, этнографиясын басқа халықтар көре алды. Сол себептен де Бердақты хазирге заман ылымпазлары қарақалпақтардың бірінші тарихшысы деп мойындағанлығына қосылды.

Бердақ шайырдың қарақалпақ халқының тарихий поэзия менен жазуында үлкен-үлкен мәнілері болды. Бул автордан тек бір ғана поэзиялық шеберлікті талап етіп қоймады. Ол үлкен тазирібени, ойында, өткендегі халық тарихын, традициясын, бірінненде бұрын жетиліскен класслық көз-қарасты да талып етті. Сонықтанда Бердақ шайырдың "Шежіре"сі бул тек фактылардың қууығы емес, жазылған, ұйрылған, ойланылған, ойласылған үлкен бір тарихий, әдебиет процесстин қууығы.

Демек, бул өз дәуірінде тек бір ғана Бердақ шайырдың творчествосынның жетиліскендігі болып қалмастан, бүткіл XIX ғасырдегі қарақалпақ классик әдебиетінің теңі-тайы жоқ қолға киргізген табысы болды.

Бердақ шайырдың бул шығармасы хазирге шекем басқа тиллерге аударылды. Егер, басқа тиллерге аударылып, илимий қамтылса...

тин қолына кетисе, албетте, XIX ғасырдағы түркий семьялас халықлардың жазба естеликлеринин қатарында бұл да бақалы орын тутатуғындығы сөзсіз.

"Шежире"ни жазыудағы автордағы тийкаргы принцип оны көркем әдебиеттин ұлыма нормасына мууалықластырып ислеуи болды. Ондагы мақсет: Шайыр халық тарийхының елде халықтың көз алдында кең пропагандаланыуына көбірек нәзерде тутса керек. Себеби, тарийхтын поэзия менен жазылуы оның елде тынбай жырданыуына себепши жағдайларды туғызды. Ҳақыйқатында, Бердақ шайырдың өзи де "Шежире"ни адамлар алдында тынбай жырдаған. Себеби, оны жетистириуде ҳәр бир урыдың алдында олардың ата-басаларының келип шығу тарийхы қаққинда ашықтан-ашық сөйлесиу, дәлиллесиу шәртылығы турған. Буньме авторга бир путин халықлық шежирени дәретиу мүмкин болмаған.

Ҳалық тарийхын поэзия менен жазыудың және басқа жақлары да болуы мүмкин. Бизия жеримизди бурыннан басқа халықлар "Поэзия ели" деп атаған. Демек, поэзия жақсы рауажланған. Поэзия менен барлық мүмкиншилтилерди ислеи алатуғын халық болған. Соған қосылаша поэзияда өзине тән сулыулық аламы өзине тартыушылық қудиретлиликке де иие. Сонлықтан да оны ядлау поэзияда сөйлентген қудирет/лиликлерди өз-ара ортақласуи, ҳәр бир сөздин салмағын әллестирип отыруи халқымызга бурыннан дәстүр болып қалған. Бұл поэзиядағы кестеленген сулыулықты, салмақлылықты, терең маңилықты тарийхты ортақласуи үшін адамларга оны ядлау керек болған. Шығыс халықларында көбірек уақыяларды, узақ тарийхты, керек ҳәдийселерди тдта сақлаушылық, ядыгерлик/қарыйлық-фонеманальный память/ традициясы бар. Бұл революцияга шөкемги билымли адамлардың, творчестволық хызметкерлердың тийкаргы көри болған.

Қарақалпақстан, халық шайыры өзбекстан халық жыршысы Салық Нурым'этов та өзиниң еске түсириулеринде "Революцияга шөкемги дәуирде мен қосық жаза баслағанымда маған Сыдық ағам жазған қосықты адамларга билдирместен бурын кеуилиңе жазып ал, әйткени, қағаз жоқ. Қағазга жазғань менен ол тез жойтылады. Ал кеуилиңе жазған қосық ҳеш жойтылмайды деп нәсият еткен. Сонлықтан да мен бала күнимнен бүгинги күнге шөкемги дәреткен қосықларымды ядыман билемен деп көрсетеди".

Ал поэзия менен жазылған ҳәдийселерди ядлау басқаларына қара-

I

Автордың шайырдың өзи менен сөйлескендеги қол жазбаларынан.

ғанда бир канша жеңил болған¹. Соның үшін "Шежіре"ни де усы бұрыннан қиятқан традицияға қарал ылайықтастырылған болуын мүмкін. Соның ушында поэзия менен жазылған халық тарихы қарақалпақтардың арасында кеңнен таралды. Ол бақсы-жыраулардың тыйқарғы репертуарларының бирине айланды. "Шежірени" сауатлы, сауатсыз қарақалпақ та ядлады.² Оны өз ата-бабаларының тарихы деп есапланды. 1903-жылы Санкт-Петербург университетинин студенти А. Белыев та қарақалпақтар арасында еки айға шамалас жүргенинде Нәкисте жасаушы сауатсыз бир қарақалпақтан Бердақтың "Шежіре"син жазып алуын да бунның үлкен дәлили болып есапланды³.

"Шежіре"ни Бердақ шайыр хәзіргі формасында емес, традициялық дөстәвлар үлгісында жазуын мүмкін еди. Бірақ, ол хәзіргі формасын ең қолайлы түри деп есаплаган болуын керек.

Қулласы, оның қандай әдебий формасында болса да халық тарихы ретинде өз уақытнда жазылуын, ол арқалы қарақалпақ халқының рухый-суусынын қанаатландыруын Бердақ шайырның әри тарихшы, әри әдебиятшы изерттеуши ретинде қарақалпақ әдебияты тарихында өз дәуири үшін теңи-тайы жоқ хызмети болғанлығын көрсетеди.

Хәқыйқатында, "Шежіре" поэзия менен жазылған халық тарихы. Бул жарғынан қарағанда ол әри көркем шығарма, әри тарих та болып отыр. Бунда бир-биринен айырым қарауға болмайтуғын еки уазыйпа туралы. Біз бунның қосық менен жазылғанлығын хәқыйнда, оның тарих екенлиги тууралы көп айттық, көп бийкарлауға болмайтуғын далилдерди келтирдиқ. Енди көркем шығарманың да кемиси болатуғын болса қонкрет оның көркемлик тәреплери қайсы?—деген заңлы сауал тууады.

"Шежіре"ның көп бөлмилери, әсиресе, қарақалпақтардың урыуларға бөлинуилери, урыу уранларының келип шығуы, Шыңғысхан хәқыйндағы легендалар автор тәрепинен халықтың көп жыллардан берги ауызсеки халық творчествосында гәп болып қиятқан уақыяларға байланысди жазылған. Ал, қалған бөлмилери халықтың хәқыйндағы ядında қалған естеликлери бойынша ислеп шығылған. Демек, Бердақ шайырдың творчество-

¹ Автордың шайырдың өзи менен сөйлескендеги қол жазбаларынан.

² М. М. Плесецкий. Историзм русских былин.

Москва., 1962, стр. 137.

³ Протоколы заседаний и сообщения членов Закаспийского кружка любителей археологии и истории Востока. 1915-17, №3.

⁴ Бул да сонда.

лык шеберлигинен жазба адабият менен фольклорлык стильдин бир-бири менен тыгыз байланып баруу хэм биритиуу "Шекире"нин ең баслы көркөмлик өзгөшөлдөрүнүн, аягый көркөмдүктүн ончагы баслы характерли белгилеринен бири болуп эсапланалы.

Бул процесс, албетте, дэстаннын сюжеттик линиясына, композициясына, онын ишиндеги хэр кыйлы эпизодлык уақыяларына, хэтте, тилине де байланыслы маселелер екенлиги сөзсүз.

"Шекире"деги көп уақыялар халык ертеклериндегидей гө фантастикалык, гө реаллык моменттерди өз ишине алып, хэдийселер бир-бирлерин менен байланысып барып үлкөн бир халыктык, жэмийеттик уақыяларга айланып кетели.

Мисалы, Алтынканнын өз кизин сандыкка салып дэрьяга атыуу. Оны Мергенлердин көрүп мүйөшкөн атыуу. Андын Алмалы көркөмдүгө үйлөнүу. Онан тууылган Шыгысты кейинги жылларинин жеккериуу. Онын үйүн таслап кетиуу. Кус атып жеп, күн көриулерин, ең ақырында Шыгыстын патша болуу, ел асад болуу маселелери. Бунын мазмунинде көп нэрселер жатыр. Онда эдилдикти эрман етиу идеялары, онда каракалпаклардын өз алдына мамлекет болуу эрманы жатыр. Усы моменттер "Шекире"де уақыяларды бир аз шийеленистирип барып шешимге келиди. Бердак бундай халыкка жай эпсана болуп, айтылып журген гурринлерди лирик шыгармалар менен бередит. Халыкта бурын гөп болуп журген уақыяларга өз көз-дарасында қосады. Оны елдин өзинин қалдеуинше, тарийхий процессти олар қалай көргиси келсе солай жырлайды. "Шекире"ши халык поэзиясынын мүмкиншилликлеринен еркинше пайдаланалы. Оған жаңаша тил, жаңаша стильдер тауып оны поэзияда жаңаша реаллыкка айландырууға урналы, оны жаңалап, халыкка усынады. "Шекире"деги хэр бир уақыяны Бердак шайыр өз шеберлиги менен адамлардын көз алдында қайта жаңартады. Бул окуушыға, тыңлаушыға жана бир кыйлы хэдийселерди, адамды тыныссызландыратуғын уақыяларды, романтикалык ойларды келтирип шығарады. Тил арқалы уақыялар системаласалы. Бурын халык өз қалегенинше ауызша айтылып журген эпсаналар жазба шығармаға айланалы. Ол адамға жаңадан бир эстетикалык зауык бағышлайды. Онын көркөмлик қымбаттылығы да бурынғыға қарағанда анагурлым арталы. Солай етип, "Шекире" мазмуны хэм формасы бойынша, көркөмлик өзгөшөлдиги хэм тили бойынша қарақалпак классик адабиятынын рауажланыуында төң-тайы жоқ бир хэдийсе болады.

"Шекире" автордын қарақалпак классик адабиятында тарийхий шығармалардын гана рауажланыуында емес, ал реалисттик тенденция-

лардын тәрәпләнүүндә де, қалипләнүүндә де бағзыл орын тутқан шығармалардан өскөтүлүсүз.

Поэзия менен халық тарихының қазылуы, онда тарихый реалист-лардың дурыс сәулелендириуи, әсіресе, шығарыма материалдық, фактлық материалларға сүйенуі шеберліктері "Шежіре"де реализм тенденция-сын жүзеге келтиреді. Биз бул жерде филология ықпалының докторы Н. Манақовтың "Бердік қарақалық әдебиетінде реализмдік бағдарлы тағы жоқары, алға қарай дауақлануына үлкен үлес қосқаны, тарихый қосықлар, эпикалық шығармалар дәретіуі традициясын оғалы байытқан-ны, оған хәр тәрәплеме көз мол алып үлгі көрсетип бергенлігі сези-лади¹, -деген пикирін толық қауаттаймыз.

Бердік шайырдың "Шежіре" дәсаньында көтерген реализм тенден-циялары ол келтирип кеткен фактлық халықсалардың толық тууал ай-тылуында, мазмунның толық өзгертилмей берилгенлігінде эмес, ал оларды жаңаша баяндау хәм көркем сүуретлеу усулларында, оның бул арқалы жазба әдебиетқа тән қасиетлерди жүзеге келтирүүндә класси-к әдебиетқа қосқан үлесінде, пүтін бир "Шежіре" шығармасының мазмуны менен формасының бирләнгенде де көринади.

Бул халықсалардың хәмесе халық жанын түлениң автор тәрәп-нен актив ислетилүи нәтижесінде иске асырылған.

Қуулыққа келіп айтыла, бул Бердік шайырдың "Шежіре" дәста-ны көркем шығарма өскөтүлүсү жәрғина да, бизге шекемги қалып қал-ған тарих өскөтүлүсү жәрғина да тек Бердік шайырдың творчествосын-да ғана таптыртайтуғын жаңалық болып қаластан, удыума XIX әсир-дегі қарақалық классик әдебиетінде да, хәтте, Орта Азия халықла-ры мәдениаты тарихында да ажайып түрде дәретілген жазба өсте-лік болып өскөтүлді.

¹ Н. Манақов. "Революцияға шекемги қарақалық әдебиетінде реализм мәселеси". Некио, 1972, II 7-бет.

ПАХРАТДИНОВ А.

ЛЕТОПИСЬ КАРАКАЛПАКОВ.

Рецензенты: кандидат филологических наук Муртазаев А.,
кандидат филологических наук Каримов А.

Дондан 1984

ноз. 44

Редактор: Кулмуратова М.

Басмага ружсат етилген уақти 20.06.84.

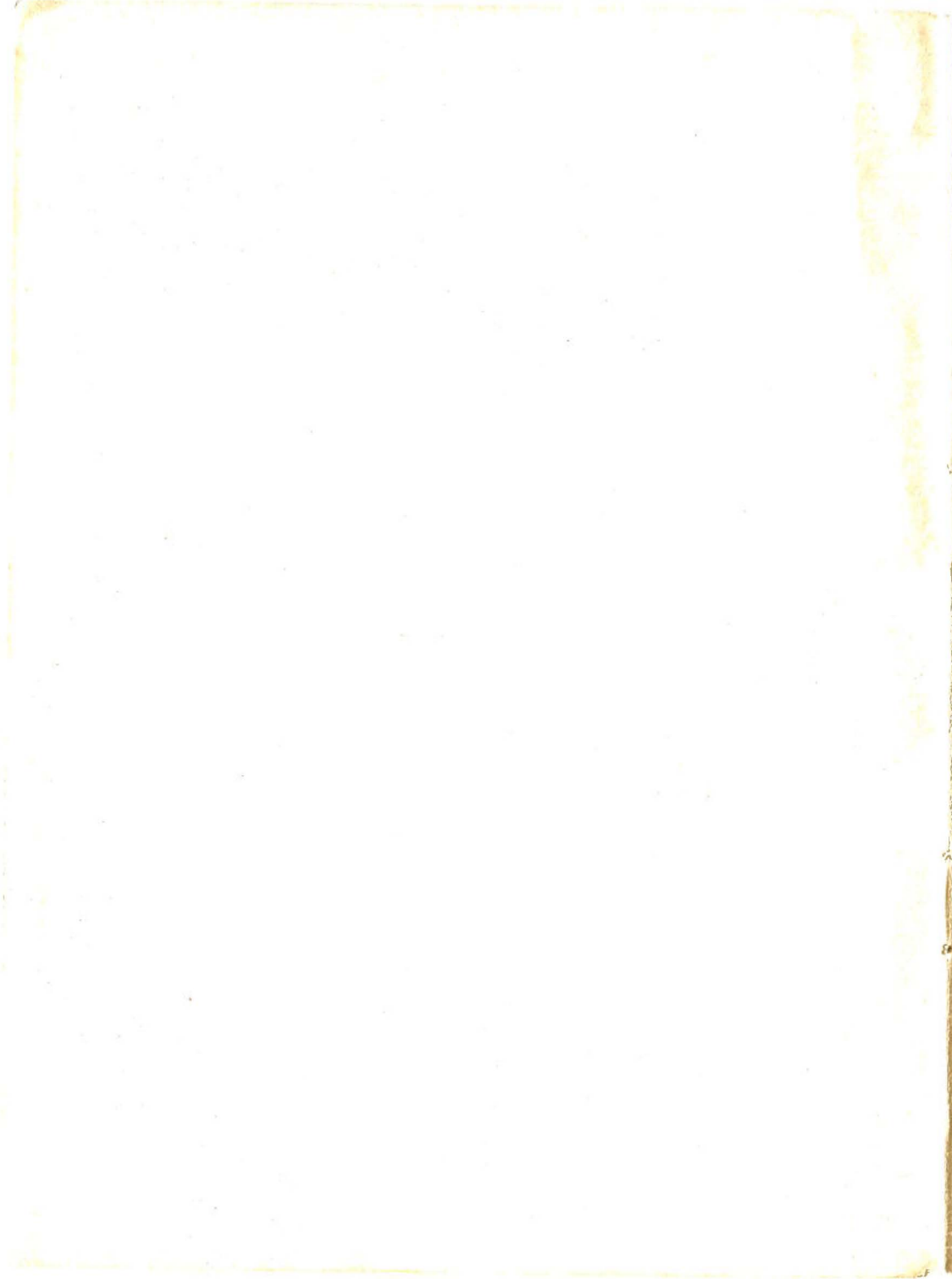
Ҷағаз форматы 60x90 I/16 ОП Көлемі 435 баспа табақ

Есап баспа табақ 4,0 Тиражи 500 Заказ# 220

Баспасы 35 тийин.

742005, Неамс қаласы, Университет көжесі, тел. 3-18-80.

Қарағандықстан АССР полиграфия хәм кытап сәулдәси ислери бойын-
ла мемлекетлик комитети, "Правда" ның 50 жыллығы атындағы
Неамс полиграфкомбинаты.

Баҳасы 35 т.